Останній гетьман

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Олексій лежав у ліжку, дослухався до тиші. Нічна палацова тиша особлива, глухо — оксамитова, причаєна, в ній висить засторога — не порушувати її. Покої Єлизавети Петрівни були суміжні. Він знав, що вона прийде, хоч сказала, що не прийде. Але так вона каже завжди.

Він не почув, як відчинилися двері до його кабінету: петлі змащені найкращою оливою. Почув уже притишені кроки по килиму, навіть не стільки почув, як вгадав. Це — найбентежніший момент, адже вона знає куди йде, чого йде, і — йде. А він знає, що вона знає, і це тремко хвилює.

Прочинилися двері спальні. Біля них, лівобіч, на мармуровому столику — трисвічник. Усі три свічки горять. Три короткі подмухи великих хтивих губів, усі свічки згасли. Вона увійшла, залишивши у дверях чималу щілину, крізь яку з кабінету проникало світло. Вона не любить при цьому світла, але не любить і повної темряви.

— Лізо, Лізо, Лізонько, дай передихнуть, зупинися.

— А ти мені завжди давав передихнуть? Дивись мені в очі.

— Лізонько, ми ж були зовсім молоді. Не гони так, галопом. Перейди на крок чи хоч би на рись.

— ?!!!

— Лізонько, горличко моя…

— Що таке горличка?

— Це — голубка, дика голубка. Вона така вишукана, граційна.

— Гарно. У вас багато гарних слів.

— У нас всі слова гарні.

Він лежав біля неї, втирав повішеним в узголів’ї рушником піт з чола. Вона пахла найдорожчими заморськими парфумами, змішаними з потом розгарячілого тіла.

— Лізонько, ластівко, які в тебе гарні перса. Я їх так люблю.

Вона повела затуманеними любовним палом очима:

— Перса? А що це таке?

— Ну… це те, що я зараз цілую.

— Цицьки?

— Не зовсім, ягідко моя. Цицьку дають дитині. А це — перса. Ось це, ось це, ось це…

— Теж гарно. — У її владних очах тепліла любов.

Олексій дивився на її повні, щойно виціловані вабливі губи.

— На твої перса дивляться всі чоловіки. Всі чоловіки люблять великі перса. Ну… не такі, щоб до потворності, а такі… як у тебе.

— Як вони сміють?

— Вони потайки. Зирк — і одводять очі.

— Так уже всі. І Бестужев, і Воронцов?

— Ну, Бестужев, може, й ні. Він любить тільки себе і гроші.

— Я ще приструнчу його.

— Та ти ж сама кажеш, що він розумний. І через те потрібний. А мене найбільше й лякає, що він розумний. Я боюся його.

— Чого ти боїшся? Доки я царствую…

— Я не за себе боюся. За наших дітей.

Єлизавета відкинулася на подушку. Світло з кабінету падало так, що одна половина її обличчя була освітлена, друга тонула в мороці. Освітлена половина була суворою, задумливою. А темна — зловісною.

— Я увесь час думаю над цим. Звичайно, бояри (сказала "бояри" навмисно, хоч бояр як таких уже давно не було) не допустять їх на царство, наші діти не мають анінайменших прав престолонаслідування. Але їх треба якось убезпечити. Я ось що думаю: приїде твій брат Кирило з — за кордону, я поверну твоєму краю гетьманство, як ти давно просив, і нехай козаки оберуть його гетьманом. А далі зроблю гетьманство спадковим. А він нехай усиновить наших дітей.

— У нього можуть бути свої діти.

— Нехай. Але тоді й наші будуть при ньому. Він їх на поталу не дасть. Ми про це ще поговоримо.

— Твоїми вустами Бога цілувати. До речі, серденько…

— У тебе стільки милих слів!.. Мабуть, за них я й кохаю тебе.

— Ти покохала мене за голос.

— Я покохала тебе всього. І голос твій теж. Кохають — ніколи не знають за що. Не кохають за ніс, за губи, за брови — кохають усього. А коли отак в розбіг — то вже не кохання.

— Бачиш, ти вже кажеш слово "кохаю". Ти розумієш, як це гарно. У вас одне слово — любов. Я люблю поїсти, поспати і… навіть посидіти на горщику, і люблю дівчину. А в нас: я люблю поїсти, але кохаю дівчину. Ось як я тебе, моя ягідко. А Бестужева даремно дратувати не можна. Він потайний, хитрий. До речі, він кілька днів просить, щоб ти його прийняла.

— Ніколи мені. Маскарад уже на носі. А ще нічого не готово.

— Він каже, що треба підписати угоди з Австрією і Англією. Що підписання угоди з Англією дуже затяглося, може розсипатися сама угода.

— Нехай розсиплеться все на світі, аби ти був при мені.

— Лізонько, трояндо моя…

— Троянда?

— Ну роза… Квітко, квіточко, зачекай ще трохи.

Годинник за стіною пробив тричі. Годинник ще Анни Іоаннівни, єдина річ із її часів. Усе інше викинули. Як викинула Єлизавета з голови спомин про неї. Анна Іоаннівна не любила племінниці, обмежувала у всьому, грошей давала зовсім мало, підсилала шпигунів, кілька разів збиралася відіслати її в Голштинію, та все якось не випадало. Бірон, який правив при ній, відраджував: будуть нарікати, все — таки донька Петра Великого. Її треба спочатку видати заміж.

— Спи. Добрих снів.

Вона пішла. Двері спальні лишилися не зовсім причинені. У них з кабінету широким променем вливалося світло. Треба б загасити свічки. Але їх загасить камердинер Василь. Його й немає ніколи поблизу, і в той же час він завжди знає, коли вона пішла.

Спалося Олексієві добре. Він був такої вдачі, що міг прижитися будь — де. Ні на що не претендував, ні до чого не рвався, до кожного мав добре слово, лагідну усмішку. Легко увійшов у палацове життя. От у природу, в клімат вжитися не міг. Важкі тумани, неначе вороже військо, напирали з моря, робили все сірим, безликим, глухим. Знав: треба терпіти.

Затуманений погляд пробіг по зеленому полю штори, далі, далі, по зеленому лузі, по зеленому пастівнику з синьою крайкою лісу на овиді. І він, Олексій, побіг по Заячому Кругу до череди, яка вже зовсім близько біля шкоди — ярини, а Красоля — то вже на самій межі. От вреднюча скотина, а хитра, вдає, що просто собі пасеться й не дивиться в шкоду, а сама ступ, ступ, усе ближче до ярої пшениці, повитої берізкою, й знову, ніби й не бачить її, просто йде попаски, а тоді вже скік і хап — хап.

— А бодай би тебе вовк з’їв! — це кричить Харитинка, яка біжить з іншого боку, його підпасичка. Вони разом пасуть череду. Олексій жбурляє в корову гирлигувату палицю. Харитинка вибачально дивиться на нього, мовби тільки вона винна, що товар підійшов до шкоди. Харитинка ще й не дівка, а дівочка. Тоненька, стрункa, як очеретинка, а личко ніжне, наче вона й виросла не тут у селі, в Лемешах, а десь у панських покоях. А сором’язлива — страх. Погляне на неї Олекса, і вже вона горить, як свічечка. Й одвертається, і дивиться в землю. А вже коли яка корова за бугаями, стрибає на іншу корову, вона так засоромиться, що не знає, куди їй подітись, біжить ген за кущі верболозу. Олекса й сам сором’язливий, і теж одвертається, а таки ж коли — небудь і скаже:

— А бодай їй… Піди прожени Лису, чого вона стрибає на Козу.

Харитинка зовсім не така, як її тітка Василина. У Василини чоловік два роки як пішов з Козелецькою сотнею Ніжинського полку в далекі степи під орудою російського генерала й не повернувся. Не повернулося їх кілька. Василина бігала до всіх козаків, що повернулися, але ніхто нічого певного не міг сказати. Поїхав її Махтей з сімома козаками у роз’їзд надвечір, це десь за річкою Синюхою, й не повернулися всі. Й увечері, і вночі, й на ранок. Неначе у воду впали. Справді, хтось і міг упасти у водяний вир, але нехай би один, нехай би два, а то всі. Найпевніше, втрапили до татарського полону. Й тепер Василина здебільшого сумна, задумається — задумається, а тоді підніме голову й розвеселиться, й у її очах заграють бісики. Найчастіше ті бісики стрибають на Олексу.

— Ти, Олексо, мабуть, ще й не цілувався? Хочеш, я навчу. І ще дечого…

— Не треба.

— Отакої. Вже он парубок… Женишся, залишишся з жінкою й не знатимеш, що робити.

— Якось обійдуся.

— Отож, якось. А треба, щоб добре. Піди набери води, — й дає йому гладущика.

Посеред пастівника — долинка, заросла верболозом, літо стоїть жарке, в долинці сухо, тільки посередині дядьки викопали сажалку напувати корів. За два сажні від сажалки вузенька глибока копаночка — брати воду пастухам.

…Олексій став на коліна, зачерпнув води, закинув голову, довго пив.

— Доброго здоров’я, напувальнику…

І як воно стається, що їй найчастіше випадає пасти череду разом з Олексою.

Олекса набирає води ще, ставить у траву глека, підводиться.

— П’єш і не напиваєшся. Жарко.

— А ти скупайся. Давай я тебе обмию.

Й обхоплює його, і вже її руки справді порпаються на його животі біля очкура. Він вивертається, біжить до товару. Але наступного разу вона вхопила міцніше.

— Давай покупаємось разом. Упадемо у воду в одежі… Давай. — А сама хилить його, але не до копанки, а в протилежний бік. — Осюди… Тут трава… Нас ніхто не бачить.

Й притиснулась міцно — міцно. І він почуває її всю, її повне, спрагле, лите тіло. У неї литки повні, і стегна тугі. І вже Олекса не тільки не може вирватися, а й не хоче. Тонкий дрож проймає його. А далі вогонь, спалах, гаряча хвиля. Все сталося так швидко… Дуже швидко. Його обійняв сором. Хотів схопитися, бігти, але вона притримала:

— Ну чого ти… Все гаразд. Перший раз так завжди буває. На ось з’їж грушку. І оцю, ця ще смачніша. О, та ти вже той… Знов. Ну, йди до мене. Тепер уже сам…

Білоброві хмарки пливли лебедями, дивилися на них з високості.

Й далі Олексі часто випадало пасти з Василиною. Мабуть, вона мінялася чергою. Тепер уже він, зустрічаючись з Харитинкою, червонів і

опускав очі. Йому здавалося, що Харитинка про все здогадується А потім він захвилювався. Злякався. А буде дитина?! Й вона розкаже, од кого. Або всі здогадаються й так.

Затинаючись, він натякнув Василині. Вона розреготалася, а тоді враз посмутніла.

— Ну, поки що, поки ти вперше, — не страшно. А далі… Твоя правда. Ти стаєш небезпечним. Треба остерігатися. Я навчу.

Але не навчила. Нежданно прийшла звістка з Криму, що Махтей і ще двоє козаків сидять у перекопській башті й що за них хочуть викуп. Не вельми великий, Василина і чоловікові родичі зібрали гроші, й вона з його братом і ще з двома родичами тих козаків, які сиділи з Махтеєм, запрягли сліпу на одне око конячку й поїхали до далекого Криму. Й повернулися під осінь. Махтей якийсь час сидів удома, а потім почав виходити: худий, змарнілий, темний лицем, спирався на палицю; зустрічаючись із ним, Олексій скидав шапку й одводив погляд.

По неділях Олексій співав на хорах в лемешівській церкві, але часто, на великі свята, на храм його запрошував співати дячок із сусіднього, більшого, села Чемер, увесь шлях з Києва до Чернігова називався Чемерським. Олексій співав і допомагав дячкові, а той іноді дасть калача, а колись і кілька копійок, навчив його читати й писати, і давав йому книжки.

…Сидить Олексій під кущиком рокити, втупився в книжку, зачитався. Книжка про світське, про якогось войовника Александра, який воював якихось персів, був дуже сміливий і войовничий; Олексій не вельми любить усе військове, але ця книжка цікава. І враз жагучий біль оперізує йому плечі. І вдруге. Олексій схоплюється. Батько з батогом на вишневому пужалні. Й періщить далі по чім попаде.

— А за шкоду хто платитиме?

Олексій оглядається.

— Так ще ж не в шкоді.

— А ти хочеш, щоб були посеред лану!

Батіг звивається, як змій, і важкі басамани лягають Олексієві на плечі, на ноги, на живіт і горять, і печуть пекельним вогнем. Батько п’яний, це з ним незрідка. Олексій плаче, а далі втікає геть.

Увечері він привів череду, підігнав до свого кутка — далі кожна корова сама знайде свій двір — і побіг назад у поле. Повз Кіпті і Патютів прибився до Чемера… Дяк саме подоїв козу, наливав у черепочок коту молока.

— Візьміть книжку, Пилипе Гордійовичу.

— Ти вже її прочитав?

— Не прочитав. Не буду читати. Йду я.

— Куди?

— Світ за очі. Батько б’ється, нізащо, п’яний.

— Е, хлопче, — дяк поставив на дровітню макітерку з молоком. Був він маленький, худенький, волосся в нього вилізло, й він доточував до кіски жіночу косу. — Світ за очі — це дуже далеко. Й дуже погано. Світ, він не такий, як ти думаєш, він жорстокий. І кому ти треба? Ну, знайдеться якийсь хазяїн, що візьме тебе, він же тебе у хлопи запише.

На весь вік. Лишайся вже краще в мене, допомагатимеш у церкві і по господарству. А там буде видно.

…Одспівав Олексій Різдвяну літургію, кличе дяк його за собою. Вийшли з церкви, а там під притрушеною снігом грушею втоптує сніг якийсь чин високий і пузатий, у шубі ведмежій, у мундирі, золотом поцяцькованому, що визирає з — під шуби, у чоботях і капелюсі чужоземному. Генерал якийсь абощо. Але першим заговорив дячок.

— Киш, — спочатку гаркнув на півня.

— Чого ви?

— Топче й топче курей.

— То ж його призначення.

— Слухай, Олексо, — мовив. — Їхнє превосходительство їде з Угорщини, де вони провадили справи самої цариці, їде в Петербург, у столицю. Він чув, як ти співаєш. Золотий голос, це і я скажу. Не казав, щоб ти не загордився, а тепер скажу. І в Києві такого немає. А в Петербурзі у цариці капела, хор, значить, де найкращі голоси. І їх превосходительство хоче взяти тебе з собою. Може, це доля твоя.

Олексій переступив з ноги на ногу. На тину заскрекотіла сорока.

— А батько, а мати?

— Зараз поїдемо до них, — сказав вельможний чоловік.

А був це полковник Вишневський, йому, як і іншим царедворцям, був наказ: збирати гарні голоси будь — де, за те імператриця щедро нагороджувала.

— Там багато співаків і бандуристів з малоросіян, — казав Вишневський уже Григорію і Наталці Розумам. — Вдягнуті, взуті,

нагодовані, їх вчать, а потім кращим ще й гроші платять. Скажіть, не раді будете, як син пришле якогось рубля чи п’ятірку? За п’ятірку можна купити телицю або десять кварт горілки.

Хитрий полковник одразу зрозумів, що Григорій Розум схильний до чарки, а в того від такої мови загорілися очі й ніздрі вузького носа заходили туди — сюди. Наталка зчепила пальці рук на животі.

— Та як же я пущу свою дитину в таку далеку чужу сторону? А я ж і очі виплачу за ним.

Але тут Олексій згадав батькового батога, й це переважило.

— Не побивайтесь, мамо. Я вас не забуду.

За молодості прощаються легко. Он гребінь їхньої хати з лелечим гніздом, он церквиця, он пастівник, де… І тут трішки — трішки заплакало серце. Але швидко зник із зору пастівник, швидко й заспокоївся. А сніг співав під полозками, і горобці весело цвірінькали на вербі.

Далека дорога, дивовижні краї, дивовижні міста (досі він не був далі Козельця), дивовижні люди — хоч він уже бачив дещо на битому Чемерському шляху — все це гойдалося перед очима, й гойдалася дорога, сидіти було незручно — сидів на передку біля машталіра, то геть втомився.

Вже аж за Глуховом Вишневський посадив його до одних саней, де на дні, повкушкувані в плетені солом’яні коші, їхали дорогі вина. Чіпати їх — не приведи Господи, а горілкою сливовою Вишневський пригощав машталірів і солдатів охорони. Наливав і Олексієві. Бо ж холодно. Три дні відпочивали в Москві. Олекса бродив по вулицях і дивувався: високі мурованні церкви, а поруч задрипані, закіптюжені хатки, на папертях повно старців у лахмітті, а на вулицях зграї голодних собак — без палиці

не потикайся. І в самому центрі Москви — Лобне місце. Московіти тягнуть на нього людей, де їм рубають голови, моляться на нього. То їхня найбільша святиня. Святиня смерті.

В Пітері два дні він відсипався в якійсь комірчині: в царському палаці розкішні зали, кабінети, будуари, а позаду — комірчини, в яких купчилася челядь. А потім його почали одягати, щоб вести до капели. Принесли якийсь чудернацький каптан, вузенькі німецькі штани — Олексій заперечно похитав головою:

— Хіба не можна, щоб у нашому?

З ним одразу погодилися, в капелі більшість українців були у козацьких строях. І він також одягнув кунтуша, широкі сині шаровари, козлові чоботи. В капелі стояв у задньому ряду з правого боку. Літургію знав і співав без затинок. Щойно капельмейстер узяв паличку, до палацової церкви вбігла дівчина й стала в передньому ряду з лівого боку. То була царівна Єлизавета, вона була вельми богомільна, любила церковний спів і зналася на ньому. Співала й сама.

…Вже замовк увесь хор, а в її вухах усе ще лунав мелодійний звук, був він басовитий, але якийсь такий, якого вона ніколи не чула: м’яко — оксамитовий і неначе медовий.

— Чий то голос? — запитала в гофмейстера, коли скінчилася літургія.

— То новенький. Його щойно привезли з Малоросії.

— Приведіть його до мене завтра зранку, сьогодні мені ніколи, я хочу на нього подивитись.

Олексія припровадили до приймального покою Малого двору. Єлизавета сиділа у себе в будуарі, завершувала ран — ковий туалет.

Камеристка розчісувала великим гребенем її розкішне волосся. Увійшов камердинер:

— Ваша високість, там привели хлопця з хору, його до вітальні чи до вашого кабінету?

— Нащо? Нехай заходить сюди.

Камердинер не зважився щось сказати, знизав плечима, мовчки вклонився й вийшов.

Олексій зайшов до будуару, зупинився на порозі. Чимала порожня кімната, збоку на правій стіні — запалений семисвічник (вікно затінюють дерева), в лівому кутку ікона Божої Матері, посередині, трохи ближче до вікна, стіл, на ньому гребінь і чимала шкатулка, а також порожня чашка; за столом, спиною до Олексія, — дівчина перед дзеркалом, яку розчісує камеристка, на дівчині якась рожева халамида, яка не закриває повні плечі, під стільцем повні ноги і черевики набосоніж на них. Пахло парфумами, кавою — царівна щойно випила каву.

Олексій бачив її обличчя в дзеркалі. Вона бачила там Олексія. Високий, стрункий, широкоплечий, смагляве обличчя, чорні—чорні очі. Такі очі мали б бути жорсткими або й суворими, а були добрі, спокійні, лагідні, уважні, трохи насмішкуваті. Їй чомусь стало так гарно, так затишно, так хотілося дивитися в ті очі, що вона повернула до нього голову. Й він дивився на неї невідривно, хоч і розумів, що це нетактовно. "Дивний колір обличчя, чудові очі, чудова шия й незрівнянна талія, висока, жвава, добре танцює й чудово їздить верхи без страху. Розумна, граційна, кокетна". Так малював її на той час іспанський дипломат де Ліра в листі до свого уряду.

"Сині очі, чорні брови, гарна, вродлива, ваблива", — так змалював її собі Олексій.

Ця мить була особлива. Вони дивилися одне на одного як заворожені.

— То це ти в церкві розігнав усіх голубів? — урешті здобулася на іронію Єлизавета.

Олексій мить помовчав.

— То були ворони.

— Ти співав на всю силу?

— Я ніколи не співаю на всю силу в церкві.

— Чому?

— Свічки погаснуть. Беру на дві октави нижче.

— Це правда? Ану візьми на всю силу.

— Отут?

— Отут.

— Звольте, ваша високосте, — так шепнув йому іменувати її камердинер, впускаючи до кімнати.

— "Благодарю Бога прі всяком вспомі—і–на — а–ні—і–і—ї".

Свічки на семисвічнику замиготіли й разом погасли.

Й погасла ще одна свічка, яка стояла перед дзеркалом на столі.

Єлизавета заплескала в долоні.

— А тепер на гласах.

— "Кто ти, чєловєк, что споріш с Бо — о–гом".

— Ну, неначе скрипка на басовій струні.

Увійшов камердинер, засвітив свічки. Олексій вийшов схвильований, осліплений красою царівни ("Як царівна з казки"), думав: "Це тобі не Василина. А які в неї блискучі очі". Й розумів, яка відстань відділяє його від царівни, йому й думати про неї не слід, але думав.

Увечері Єлизавета притулилася на дивані біля імператриці Анни Іоаннівни й цокотіла:

— Тітонько, серденько, віддайте мені того співака, якого полковник Вишневський привіз із Малоросії. Я візьму його у мою Малу капелу.

Сувора Анна Іоаннівна прорекла:

— У тебе ж є фаворит — Олексій Шубін.

— Віддайте його кому хочете. А мені — цього.

Імператриця пожувала сухими губами.

— Я знаю, куди віддати Шубіна. Він говорив проти мене зухвалі речі.

Так Олексій Шубін опинився далеко — далеко, на самому кінці імперії — на Камчатці. А другий Олексій, Розум, тепер уже Розумовський, став співаком капели царівни Єлизавети.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Упродовж тридцяти семи років Росією правили німці. Сини та доньки російських царів одружувалися на німецьких принцесах і виходили заміж за німецьких принців з карликових герцогств Голштинського і Брауншвейзького, оскільки інші європейські двори єднатися з дикими московітами не бажали. Після смерті Анни Іоаннівни, при якій фактично Московією правив Бірон, він був проголошений регентом, одначе не протримався й кількох місяців, як імператором було проголошено Івана VI, внука Івана V, котрий недовгий час правив разом з Петром I, поки той не відтіснив його від трону. Правителькою стала Анна Леопольдівна, дружина брауншвейзького принца Антона Ульріха, але фактично при владі були німці, зокрема віце — канцлер Остерман, фельдмаршал Мініх та інші. Вони вже добряче натерли мозолі на терпінні та шиях московітів, скрізь лунали приглушені протести проти німецького засилля. Особливе невдоволення виявляла створена Петром I гвардія, Преображенський та новостворений Ізмайлівський полки, які звідтоді довго диктуватимуть свою волю. Їхні надії та погляди були зосереджені на царівні Єлизаветі Петрівні, доньці Петра I, якого вони боготворили.

…Тиха пустельна петербурзька вулиця, присипана снігом, вітер мете поземку, звідкілясь повіває згарищем. Ніч з 25–го на 26 листопада 1741 року, в кінці вулиці з’являється натовп гренадерів, попереду крокує молода вродлива жінка, за нею відомі вельможі Петро Шувалов, Михайло Воронцов, особистий лікар царівни Лесток, який потім відіграватиме значну роль в управлінні державою, посол Франції маркіз Шетарді, котрий залицявся до молодої Єлизавети, й ще кілька чоловік. Невдовзі гвардійці підхопили Єлизавету на руки й, лякаючи петербурзьку тишу голосними вигуками, понесли до Зимового палацу. Сенатор, князь Яків Шаховський, наглядач за царськими покоями, після дружньої вечері і потужної пиятики на іменинах графа Головкіна спав міцним сном, коли його розбудив служник Сенату.

— Що вам треба? — сердито кліпнув очима Шаховський.

— Якове Петровичу, вставайте.

— Чого?

— Треба складати присягу царівні Єлизаветі, яка взяла владу.

Анну Леопольдівну Єлизавета розбудила сама:

— Пора вставати, сестричко. Ти вже своє одіспала. — Жорстока радість горіла в очах Єлизавети. Радість і страх.

Це була найбільша подія, яку обговорювали потім у Петербурзі. А ще відра, барила горілки й батареї шампанського, випиті в наступні дні. Й жодної краплі пролитої крові. Сама Єлизавета в кірасі пила з гвардійцями в палаці шампанське, у гвардійських казармах горілку, що вельми подобалося гвардійським гренадерам.

Вона стала на коліна й виголосила з келихом у руках:

— Клянуся померти за вас. Чи клянетесь ви померти за мене?

— Клянемось, клянемось, клянемось! — заревли гвардійці. Їм вельми імпонувала така довірливість і така простота імператриці.

А потім був маніфест про імператорство, прийом послів, власних міністрів, сенаторів.

Олексій, який залишався оберігати Малий палац, прийшов до Зимового, але, побачивши, як тісно обступили Єлизавету гвардійці, як в’ється біля неї Шетарді, як намагаються пробитися до неї посланці, фельдкур’єри й не можуть, постояв трохи біля дверей, почухав потилицю, повернувся й пішов.

Тепер його апартаменти не межували з Єлизаветиними. Однак через ніч вона прийшла до нього сама.

— Ти чого тоді не підійшов до мене? — запитала.

— Не протовпився. Ти ж тепер он хто! Та й Шетарді так увивався біля тебе…

Вона засміялася.

— Дурненький. Хіба я не можу пококетувати? Та й це потрібно в інтересах політики. Але ж у мене є ти. Один ти, найкращий. Не знаю, чи є ще в світі хоч один такий… Незлобивий, добрий, усміхнений. Цілуй мене: сюди, сюди і сюди.

А за вікнами лежав притиснутий морозом, притихлий, тривожний _ Петербург. Люди боялися виходити на вулиці: цур йому пек! Їли свій хліб, прислухалися. Вподовж Невського вітер мів колючий сніг, сипав круп’яною кашею у вікна. З тріском кололася крига на Неві. В парку гойдалися голі дерева, чорними шапками хилиталися порожні воронячі гнізда. Що воно буде?

Не було нічого. Олексій нудьгував. Удома, в Лемешах, завжди йшла до рук якась робота, загадана батьком, матір’ю або й сама по собі, а тут робити було нічого, бродив знічев’я анфіладою кімнат, бринькав на бандурі, одягнув кожуха, шапку, вийшов надвір. Брів без мети. Не стямився, як ноги занесли на Васильєвський острів. Йшов широкою вулицею, під ногами сумно рипів сніг. Холодний вітер, напоєний солоним запахом моря, далеких країн, сіяв снігом уздовж вулиці. Зграя ворон пролетіла над головою, всілася на гіллястому дереві, з якого полетів інший.

— Ох і мороз, — пролунало збоку. — Думки замерзають.

Олексія обганяли якісь люди, в одязі ошатному й простому — знатні й прості. "Куди вони поспішають?" Олексій також прискорив ходу й незабаром вийшов на широку площу, заповнену людом. Проїхали сани, й він пройшов у пройму за ними трохи далі. Перед ним білів ешафот, голий, не вкритий сукном. На ешафоті походжав кат з широкою сокирою на плечі. Далі, на краю помосту, стояв гурт людей, поміж ними кілька офіцерів. Біля ешафота стояло кілька запряжених однокінь саней. Двоє поліціянтів підвели з одних саней чоловіка й під руки звели на поміст. Був він у лисячій шубі, короткій перуці, ярмулці. Пониклий, але спокійний. Олексій впізнав у ньому Остермана. З натовпу на ешафот піднявся чоловік у чорнім кожусі, дістав з — за вилоги чорної шинелі папір і прочитав, що судова комісія засудила колишнього віце — канцлера на колесування. Колесо грізно стриміло в правому кутку ешафота. Остерман слухав присуд, то похитуючи головою, то зводячи очі догори. Олексій зрозумів, що це карають біронівців — леопольдівців, попередніх правителів. Йому не хотілося дивитися на катування. Але податися назад було ніяк. В цю мить з натовпу на ешафот вийшов інший чоловік, теж у чорному, потираючи змерзлу щоку, дістав папір і прочитав, що ім’ям імператриці до Остермана виявлена велика милість: колесування замінено відсіканням голови. Остерман похитав головою — Олексієві здалося, що вона ось зараз відпаде сама, — мовчки заклав руки за спину. Кат зняв з нього перуку, розстібнув сорочку, Остерман став навколішки й поклав голову на дубову колоду. Кат поплював на долоні й зняв сокиру. Та в цей час з того самого натовпу на поміст вийшов третій чоловік у чорному й прочитав, що велінням милосердної імператриці Остерману замінено відсікання голови засланням до Сибіру. Натовп заревів. Натовп жадав крові, він знудьгувався за нею. Він звик до неї. Не так давно Великий Петро власноручно відрубав у Москві на Червоній площі голови понад вісімдесятьом стрільцям. Оце цар! Оце правитель! І чого вони прийшли мерзнути на морозі? А Олексієві було жарко. Жаска грудка розсипалася в грудях і покотилася до горла. Незважаючи ні на що, втиснувся поміж двох купців і, працюючи ліктями, пробирався назад. Уже потилицею почув смертний присуд Мініху й таке саме милосердя — заслання до Сибіру.

"Ліза, Лізочка, — шепотів поспішаючи. — Яка ти добра, мила".

Захеканий, спітнілий прибіг у палац.

Єлизавета пізно встала і, як і першого разу, коли його покликали до неї, була в будуарі. Він кинув кожуха на штофний диван, відштовхнувши двох камердинерів — дужий — бо, — вбіг до будуару. Впав на коліна біля цариці, припав головою до її колін.

— Лізонько, — забувши, що не сам, що слухають камеристки, з хвилюванням проказав: — Лізонько, яка ти добра, яка милосердна, ангел мій. Я був на Васильєвському, бачив, як за твоїм велінням помилували Остермана й Мініха.

— То — злочинці, вороги імперії.

— Тим більше, що ти милуєш ворогів. На небі ангели моляться за тебе.

— Ти куди шпилиш?! — до камеристки. І вже до Олексія: — А як мався Остерман?

Олексій не одразу зрозумів, про що в нього запитувала імператриця. А тоді здогадався й здивувався сам.

— Був спокійний. Тільки очі тримав до неба.

— То я наказала, щоб перед карою його тихенько попередили, що смерті не буде. Щоб не вхопив удар.

— Твоє милосердя не має меж. — І цілував руки, коліна.

— Встань, Олексію. І знай: я наказала підготувати указ про скасування смертної кари в імперії.

Вона підвелася й пішла до більярдної. Олексій рушив за нею.

Остерман, Мініх і ще кілька німців подалися до Сибіру. За ними поїдуть їхні жінки, і там, в далекому Тобольську, і ще далі, де тільки ліс, болота, три місяці сонця на рік, вони лататимуть сітки, копатимуть городи, а їхні чоловіки ловитимуть рибу та коситимуть сіно.

А кари колишніх царедворців, міністрів і всіх інших наближених до трону тривали; перед тим, як їх засилали, сікли батогами, особливо позірних змовників проти трону, надто все окошилося на Наталії Лопухіній, яка конкурувала красою з Єлизаветою; кат вирвав їй язика і, тримаючи в руці, підніс високо вгору:

— Кому язик незрівнянної Лопухіної, чудесний шматок, я його дешево продаю, за руб язик чудесної Лопухіної.

Вона була вагітна, знепритомніла, її приводили до тями батогами. Проте того Олексій вже не бачив, те було значно пізніше.

У той час, в 1741 році, на Олексія впали дві важкі звістки з дому: перша — помер батько, друга — помер старший брат Данило. Звістки були трохи стерті відстанню, далекою дорогою, часом, але чуйна Олексієва душа довго тужила. Єлизавета намагалася розраяти його, якось розважити, возила з собою на полювання, в далекі й близькі маєтки. Душа потроху бралася шкарубкою шкаралупою. Жаркі обійми топили лід. Ніжність її була щира, вона її не приховувала. Вийшли з театру, тягучий вітер повіяв з Неви, хутрянка на Олексієвих грудях була розхристана, Єлизавета при всіх підійшла й загорнула вилогу, а потім легенько торкнулася губами щоки.

— То я зняла сніжинку. Така ніжна сніжинка.

Оці знаки уваги, ніжності дужче від будь — яких слів упевнили двір у глибині кохання імператриці.

Згідно з давньою регулою, Єлизавета коронувалася в Москві. Їхали на лінійці неймовірних розмірів, там були стіл зі стільцями, спальні покої, канцелярія, туалет, уздовж усієї дороги від Пітера до Москви двома рядами стояли увіткнуті ялинки, у містах і селах виганяли людей, і вони лежали ниць біля дороги. З монастирів виносили ікони. А кругом — голі хатки без садів, виють голодні пси на пустирях, мигає бліденьке світло лучини у вікнах. Расєя! Олексій їхав у кареті з Єлизаветою, грали в карти. Щойно під’їхали до Москви, до карети під’їхав верхи Бестужев, ступив на підніжку карети, просунув голову в напіввідчинені дверцята:

— Ваша величносте, жити в Кремлі не можна.

— Чому? — підсунула до себе гральну карту Єлизавета.

— Загиджено. — І, нахилившись до Олексія, зовсім тихо: — Головешки. І засрано. Я поткнувся на ґанок, а там…

— Ну, тоді в Преображенський. — Її обличчя засвітилося. Там минала її юність, усе дихало милими спогадами.

Сухе обличчя Бестужева було незворушне, хоч мав повідомити найнеприємнішу новину.

— Вчора вночі палац згорів.

Єлизавета пожбурила карти. Олексій підібрав їх.

— Не сумуйте, ваша величносте. Нічого на світі немає вічного. У нас, у селі, також колись згоріла хата.

— Розраяв… Тоді на Яузу.

Там гриміли бали, бенкети, під вікнами горіли діжки зі смолою, тріщали феєрверки. Олексій і Єлизавета сиділи, міцно обійнявшись, дивились в підпалену ніч і усміхалися одне до одного. На її гарних, хтивих губах грали відсвіти.

— Колись козаки стояли під стінами Москви, — сказав Олексій. — З гетьманом Сагайдачним.

— Ну й що? Звідки ти знаєш?

— Нічого. Постояли й пішли. А знаю… Я ж також козак. Мій батько — козак, з правого Дніпрового берега. Козаки не важаться на чуже.

— Я це пам’ятаю, — тихо мовила Єлизавета. — Помовч, послухаймо.

Знизу долітав плач бандури. То грав Григорій Любисток, найкращий бандурист капели, справжній чарівник. Виливав свою тугу за рідним краєм, без якого не міг жити:

Та немає лучче, та немає краще,

Як у нас на Вкраїні…

Сліпий, він кілька разів утікав додому, його щоразу ловили — останній раз уже в Печерській лаврі, він хотів стати ченцем, аби лише жити на Вкраїні. Пожалуваний у дворянство і чином полковника, але тим ніскілечки не втішався: "Мені б тільки чути легіт нашого вітру на щоці та вдихати запах мальв, а більше нічого не треба".

Увечері, перед сном, Єлизавета подарувала Олексію дорогущу табакерку в діамантах. Олексій покрутив її в пальцях і повернув цариці:

— Нащо мені ця тавлинка, Лізо. Тютюну я не нюхаю, а повиколупувати діаманти та продати… на таке я нездатний. Забери назад. — Хоч знав, що саме обдарування царською табакеркою — найвищий знак пошани в очах царедворців.

На самій коронації Олексій ніс шлейф Єлизавети. По тому вона роздавала нагороди, Олексію статс — секретар вичитав з паперу чин камергера, поручника гвардії (сама Єлизавета — капітан), і маєтки Рождєственне і Поріччя.

Наступного дня ходили на прощу в Троїцьке. Єлизавета йшла боса, попереду троє камер — юнкерів підбирали та закидали камінчики і грудочки. Олексій також ішов босий — йому не звикати, чавив своїми великими п’ятами груддя, аж порскала пилюка. Пахнув сухий придорожній полин, повівав вітрець. Маркіз Шетарді дріботів тоненькими ніжками в черевиках з діамантовими ґудзиками, імператриця сміялася з нього, але його настирливих залицянь не відхиляла, то покладе йому на плече руку, то одягне на його голову капелюха. Єлизавета намагалася викликати в Олексія ревнощі, він бачив, як учора Шетарді виходив з її опочивальні. Одначе новоспечений камергер тільки усміхався. Та й справді, в наступні дні скільки Шетарді не підступався до імператриці — йому було вкрай потрібно вирішити кілька дипломатичних справ, — вона розмови уникала, одного разу він уже був зовсім домовився про аудієнцію, але щойно зайшов, Єлизавета заплескала в долоні:

— Столика, карти, я хочу зіграти з маркізом пульку. Лесток, розпорядися.

Лесток з’явився за хвилину, за ним несли інкрустованого столика на трьох ніжках. Лесток — француз, придворний лікар, але набрав сили великої, цариця за всіма порадами звертається до нього. Він знає потайні думки Єлизавети, він допомагав їй зійти на трон, коли треба — він відвертий, коли треба і з ким треба — грубий, коли треба —

лестивий, і завжди хитрий. У нього п’ять помічників — лікарів, він сам пускає імператриці кров і бере навіть з неї по дві тисячі рублів.

Після пульки Єлизавета рішуче встала й пішла.

Увечері був маскарад. Олексій мовчки походжав галереєю, одягнений запорозьким козаком. Посеред галереї вибивав тропака хвацький матрос, вистрибував, вигинався, викаблучувався, а тоді побіг за спини й сховався за великою розкішною трояндою. Олексій і собі ступив за кущ. Матрос стояв розчервонілий, важко дихав. На носі поблискували крапельки поту.

— А що це ти, матросе, накрав, — поклав матросові на груди руку Олексій.

— Я… Я…

Ця гра їй дуже подобалась. Як подобався сам Олексій. Подобався як людина, як коханець. До нього вона вже знала чоловіків. Але які вони всі були пісні перед ним! Вона дізналася про це не першою. Взявши Олексія до капели, вона вибрала йому фрейліну Наришкіну. І ця фрейліна в припливі відвертості нашепотіла царівні, який солодкий, який незрівнянний з іншими цей співак. Єлизавета перебрала його до себе.

— Ти, ти. Ось я тебе виведу на чисту воду. — Він обійняв її за талію. — Ходімо до мене, я хочу з тобою пожартувати.

— Ти — мужеложець?

— Атож. З таким матросом побавлюсь залюбки.

Почувся здавлений сміх.

— Звідки ти здогадався?

— Не буду брехати, Лізонько, я підглянув, як ти одягалася.

— А ти чому такий сумний ходиш? Що тебе гризе?

— Та так… Крім тебе, нема мені з ким і поговорити. Вся моя душа в далекому краю, на травах шовкових.

— Хочеш, я викличу твоїх матір і сестер, і брата…

Після маскараду був бенкет. Сидячи бенкетували Єлизавета, Олексій, Бестужев, Воронцов — усі решта їли стоячи. На банкеті їли українські страви: холодець з хріном, пампушки, вареники з сиром і вишнями, але були й страви французької кухні, маркіз де Шетарді пив бульйон просто з чашки, й на нього дивилися осудливо. Потім знову були танці. Олексій танцював у окремій кімнаті: його вчив танцювати балетмейстер. Олексію обридло тупати назад — вперед, його щось звар’ювало, він вирвався, увійшов до галереї — саме настала тиша — й наказав оркестрові: "Метелицю"!

І так вдарив закаблуками, аж застогнав паркет, і пішов, і понісся, й вилетіла назустріч Єлизавета, й вони вдвох полетіли по колу під слизькими поглядами присутніх, які дивитися осудливо не зважувалися. Всі розважалися як хотіли. Після вікопомних вечорів Петра І, оргій, де панували грубість, пиятика до непритомності, страх, тепер були розкутість і щирі веселощі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Коли гербована, з червоними спицями карета під’їхала в Лемешах до двору Розумів, усе село поспиналося на тини. З карети винесли горностаєву шубу — подарунок Єлизавети, два великі кошики. Наталка Дем’янівна Розумиха вийшла з хати в подарованій шубі наопак,

розіслала її на моріжку перед двором і покликала сусідок. Пили горілку, вино і пиво. З хати, з велетенського гнізда, лелеки прощалися з Наталкою клекотом. Багато років вони добудовували гніздо й вибудували величезне: коли Кирило одного разу заліз у нього, йому було попідруки. В гнізді поробили гнізда горобці, їх було безліч, лелеки жили з ними в мирі. Тепер обоє поставали на краю гнізда, позакидали голови й клекотіли під самі хмари. Кирило ж, побачивши карету, людей у мундирах, подумав, що то приїхали забирати його в солдати, заліз на осокора й не злазив. Звідти його виманив голод.

Матір привезли до Москви, де саме перебували імператриця й Олексій.

Розумиху приводили до столичного, "панського" вигляду. Фарбували щоки рум’янами, брови, накручували буклі, вдягли в перуку, французькі строї. Коли її під руки завели до зали, вона повернула голову праворуч і побачила в дзеркалі — дзеркало було на всю стіну — розчепурену, розцяцьковану вельможну панію, подумала, що то імператриця й опустилась на коліна. Покоївки підхопили її. І тут Наталка затялася:

— Не буду в цьому. Ви з мене ляльку зробили, опудало. Давайте моє, я в гарному, чистому приїхала. І коси мої чисті, і я сама.

Довелося покоївкам вести її назад, перевдягати. До неї підійшов Олексій у камзолі, шовкових панчохах, у перуці. Вона його не впізнала.

— Мамо, це я, Олексій, — і губи в нього дрібно засіпалися. — Мамо!

Крутила головою. Тоді Олексій одгорнув жабо й показав їй знайому родимку. Розумиха заплакала. Заплакав і Олексій. За чим він плакав? За юністю, за безпосередністю життя, за рідним краєм? За всім.

Розповіли Єлизаветі. Вона дуже сміялася, а зустріла Розумиху вельми привітно, посадила біля себе на диван, взяла її руки в свої.

Камеристки, всі інші мешканці палацу і захожі бачили це: розуміли, що Олексій Єлизаветі не просто фаворит, а коханий, дорога серцю людина.

— Хочете побачити ваших? — Єлизавета подзвонила в дзвоник.

Заходили чинно, але без страху: Федір Дум’янський, священик із села Понорниця біля Новгорода — Сіверського — духівник Єлизавети, його донька Катря — фрейліна, гуртом зайшли співаки з України, які саме репетирували італійську оперу: Марко Полторацький, Максим Березовський, Григорій Марцинкевич, усі в італійських строях. Розумиха водила очима, не тямлячи, що воно діється, й не вірячи, що це українські козаки, аж поки вони не заспівали, обнявшись за плечі: "Ой що ж то за шум учинився". Олексій шепотів Єлизаветі на вухо:

— Це ти — муха, а я комар.

Ой, що ж то лежить за войовник,

Чи цар, чи гетьман, чи полковник.

Не цар, не гетьман, не полковник,

А то мухи — цокотухи полюбовник.

Єлизавета дивилася на Олексія, її очі лагідно тепліли, на великих гарних губах яріла усмішка. Це бачили всі. Й насамперед бачив сам Олексій. Той погляд лоскотав серце й лоскотав честолюбство: найвища, найкраща жінка держави кохає його, він не складав звіту, що має бути з того кохання, був ще молодий, світ сприймав у одній хвилі, в хвилинності життя. Водночас обоє вже були втаємничені в утіхи тілесного життя, це об’єднувало їх, спонукало дивитися на все простіше. Й однак, найперше з її боку, сутність їхніх стосунків була не в цьому, було щось таємниче, вабливе, глибоке, що й називають коханням.

Раптом її обличчя посмутніло, очі налилися синьою чорнотою, вії затремтіли: ось — ось з них зірвуться сльози.

— Грішно тут, Олексію, й тоскно. Піду я, мабуть, у монастир.

— Ти? В тебе стільки гріхів…

— Через те і в монастир. Бог любить тих, що щиро каються.

— А що я без тебе робитиму?

— Знайдеш іншу.

— Такої, як ти, вже не буде.

— Дякую.

Того вечора Єлизаветі стало зле. Розболілася голова, почалася блювота. Метушилася наближена камеристка Марія Петрівна, метушився, ганяв інших лікарів Лесток, однак Наталка Дем’янівна владно й рішуче випровадила всіх, а стривоженому і зляканому Олексію прошепотіла: "Звісна річ, суто жіноче", й поклала собі руку на живіт. За тиждень Єлизавета виїхала в Приморський палац на околиці Петербурга, жила там самотньо, а також у Гостиліцах, колишньому маєтку Мініха, в Петербурзі не з’являлася три місяці, всі повеління віддавала через кур’єрів.

Кирила рік навчали в Петербурзі найкращі вчителі. А далі Олексій настановляв його:

— Життя наше, брате, помінялося, забудь про корови та кози, про вечорниці й колодки. Ти маєш стати іншим чоловіком, поміняти свій людський чин, осягнути за границею науки, навчитися жити по—

їхньому. Тільки тоді ти станеш твердо на ноги, перед тобою широкий шлях, я та Єлизавета тобі поможемо. Отож не лінуйся, учися, вивчай мови, арифметику, географію, розглядай усе, але не заглядайся на принади того життя, тримай себе в шорах, і ще раз — учися. Осягни науку скільки можеш. Якби ти знав, як кепсько мені, що я вчився тільки в дячка. Але я… тут уже дещо почав тямити. Посилаємо з тобою графа Теплова, ад’юнкта академії, він буде за тобою наглядати, слухайся його, у нього гроші і все інше. Ти поїдеш не під своїм ім’ям, а під ім’ям Івана Обидовського. Запам’ятовуй зразу.

Розумиха похитала головою, сказала Олексієві, коли Кирило пішов:

— Бачила я Теплова, розмовляла з ним. Поганий він чоловік, лукавий, хитрий. Не довіряй йому.

— Звідки ти таке взяла?

— Душею чую. Підступний він.

— Ну, мамо… Та це ж призначення Єлизавети.

Кирило відбув за кордон. Спершу до Берліна, де вчився під керівництвом відомого математика Ейлера.

Вони зібралися в комірчині Григорія Любистка, бандуриста знаменитого, славетного, в нього трохи більша комірка, ніж в інших, у яких живе по два — три чоловіки. З Гетьманщини прийшла посилка з рибою: осетром, судаком, таранею, такі посилки гетьманська канцелярія посилає два — три рази на рік: канцлеру, віце — канцлеру, сенаторам, міністрам, іншим високим вельможним людям, цих посилок чекають з нетерпінням, то велике залассся. Надто в’ялена щука. Ніде так не вміють робити щуку, як на Запорожжі. Перепадає потроху й співакам, бандуристам. І ось тепер заради такої оказії в Любистка зібралися: незрівнянний бас Гаврило Головня, який нещодавно приїхав з Києва, де

відбирав у Могилянській академії співаків, поважний Марко Полторацький, молодий, швидкоокий співак і композитор Максим Березовський, тенор Григорій Марцинкевич. Лущили тараню, краяли в’ялену щуку, барильце з пивом стояло на підлозі біля ніг Любистка, за його спиною на стіні висів килим, а на ньому бандура, дві люльки й турецька шабля. Прочинилися двері, до кімнати вступив Олексій. Торкнувся рукою шапки з пером, неголосно затягнув:

— Ой наступила та чорная хмара,

Став дощ накрапать.

Ой там зібралась бідна голота

До корчми гулять.

Усі підхопили:

…Став дощик іти,

Дозволь, пане, отамане, намет нап’ясти.

Олексієві звільнили ослінчика.

— А чи ніхто з нас, братця, не сміється? А то будемо в шию бить, — сказав Головня.

— Немає серед нас дуки, — ламав спинку від хребтини тарані Любисток, а сам кліпнув невидющими очима на Олексія. Був гарний з себе, дуже гарний: буйний чуб хвилею лягав на лівий бік, орлиний ніс, круте підборіддя. — Всі ми тут… як ото в клітці.

— У золотій, — крякнув Головня.

— А де ж нам ще бути? — запитав Марцинкевич.

Марко Полторацький розгладив вуса.

— Мали б бути в Дикому полі, на Дніпрових порогах, у турчина в гостях.

— Минулося те, лишилося тільки в піснях, — проказав Головня.

— Бо немає нині таких людей, перевелися, — запально мовив Марко Полторацький. — Сидять по канцеляріях, або як ось ми отут. Немає їх. Немає Наливайка, Бородавки, Богуна.

— Може, й є, — тихо сказав Любисток. — Час не той. Вичах той час. Дехто пробував…

— Хто? — Любисток.

— Гордієнко. Мазепа.

Головня подивився застережливо, приклав пальця до губів.

— Та те я й кажу, що минулося, що воно ні до чого. Ми ось тут, а на наших землях…

— Її величність, — мовив, дивлячись у підлогу, Олексій, — учора видала указ, за яким москалям забороняється купляти землю в Україні. — Всі зрозуміли, що тут не обійшлося без Олексія, він сам натякав на це. — Часи справді інші, треба ладом, покорою, вірною службою, — додав.

— Колись було шаблею, — зблиснув очима Марко. — Але справді: минулося. Все минулося. Навіть край наш споганів, там теж так холодно,

як і тут. Нанесли москалі постолами холоду. І все міряють: землю, воду, я вже не кажу про пшеницю… — І зняв зі стіни бандуру:

Ой, Боже наш милосердний, помилуй нас з неба.

Перевелось Запорожжя — колись буде треба.

Зарипіли двері. До комірчини вступив Федір Дуб’янський, з Понорниці біля Новгорода — Сіверського. Марко вдарив по всіх струнах:

З тяжкої турецької неволі,

З каторги басурманської,

На тихії води,

На яснії зорі,

У край веселий,

У мир хрещений,

В городи християнські…

У Дуб’янського донька фрейліна одружена з князем Долгоруким, чотири сини, гвардійські офіцери, при ньому остерігалися непевних слів і крамольних пісень. Він благословив трапезу:

— А край хрещений і тут. І води тихії, і зорі яснії.

— А так — так, — закивали головами співаки.

— І все — таки зорі у нас інші, — уперто мовив Полторацький.

— Треба бачити зорі скрізь, — пророк Дуб’янський.

По одному порозходилися всі. Залишились Олексій Любисток, який довго тужив на бандурі, відтак відклав. Йому особливо була немила чужа сторона, він не приховував своєї нехоті тут жити, презирства до московських порядків. Повів сліпими очима:

— Сидимо ми тут, як папуги в клітці. А там… Та не буде гірше, як у нас на Вкраїні, — проказав, переінакшивши слова думи. — Як скасували гетьманство, як настала колегія з царським намісником, запало все. Москалики що хочуть, те й чинять. Посіли всі землі, і право, і закон. Військові команди забирають усе без будь — якого права: збіжжя, волів, коней.

— В тебе щось забрали? — спитав Олексій обережно.

— Так хіба об мені річ? Хто чимось не догодив москалеві, той біжить до начальника, і тягнуть бідолаху. А скільки нашого люду вимолотили в останніх війнах з турками і татарами… І всі мовчать. Старшина найперше.

— А що вона скаже?

— Еге ж. Їй теж дано право обдирати свій люд до голого тіла. Й обдирають. І закони скрізь московські уводять, уже й судять тільки за їхніми законами. — Він відсунув шухляду, навпомацки дістав пляшку, налив горілки. — Пече мене. Утік би знов. Тобі налити?

— Упіймають.

— Авжеж. Якби ти мені допоміг.

— І куди втечеш? До турка?

Балакали допізна.

Душа нудьгувала за рідною мовою, щирою бесідою. Неохоче пішов нагору. Човгав анфіладою кімнат. Тут усе чітко визначено, хто з камер — лакеїв де стоїть, де стоять охоронці, хто як і на якій відстані вклоняється, хто як усміхається. Там шаленіли танці. Після чаю і пуншу грали в компі. Ставка — десять імперіалів (майже 100 рублів), пульку раз по раз зривала Єлизавета. Поміж столами ходив у ботфортах Трубецькой, на нього оглядалися, знизували плечима. Потім Єлизавета встала, пройшла галереєю, довго стояла з Шубіним, який кілька днів тому повернувся з заслання, його заслала Анна Іоаннівна, бо побачила, як він грає очима до Єлизавети. Олексій програвав. Єлизавета здалеку спостерігала за грою, відтак покликала Олексія.

— Що ти увесь час програєш, ти що, не бачиш…

— Що вони махлюють?

— Еге ж. То чого ти не скажеш, чого не впіймаєш на гарячому?

— Так соромно, Лізо, — стояв великий, похнюплений, зніяковілий.

— Їм не соромно, а тобі соромно.

— Я ось і тебе…

— Ти ревнуєш до Шубіна? Так, я його повернула, і чин йому повернула. І маєток дала в Нижньогородській губернії, він їде назавжди в село. А ти приходь опівночі.

Він не любив приходити до неї, волів, аби приходила вона. Не любив пишної її спальні—алькова, малинового ліжка з золотим позументом, білих атласних ковдр, м’яких подушок, дзеркал зі срібним прибором, у

які було все видно, він соромився, а вона, навпаки, ще й вимагала, щоб він дивився в дзеркало під час кохання.

Наступного дня виїздили в Царське Село. Того ж дня отримав листа від Кирила. Кирило в Берліні вчився математики під керівництвом всесвітньо відомого Ейлера.

Виїхали пізно. Але спочатку їхали в протилежний бік, в сутіні заїхали в сільце Перове, зупинилися зоддалік від церкви, Єлизавета вийшла і пішла до храму. Побачивши її, піп закляк у німому поклоні. В церкві в сяйві небагатьох свічок блискотіло срібло, золото, діаманти — Єлизавета засипала церкву коштовностями та грішми. В ній вона вінчалася з Олексієм. І зараз повісила на ікону Божої Матері рушника, розшитого власноруч перлами, діамантами. Повернувшись, була тиха, умиротворена, зовсім не така, як минулого вечора, а ніжна, сором’язлива, ніжно — любляча, тримала Олексієву руку в своїй, і її рука ледь — ледь тремтіла. І вії опущені, і в кутиках губів цнотлива таємниця.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

В червні Єлизавета виїхала на Україну. Довго зваблював він її туди, золотими фарбами змальовував свій край: там і небеса інші, і води чистіші, і люди кращі.

Нарешті Єлизавета сказала:

— Хочу, Олексію, побачити твої краї. Ти стільки гарного розказуєш про них.

Перед дорогою довго молилася в хрестовій кімнаті палацу. В тій кімнаті ікони в перлах і діамантах, лампади золоті в камінні, хрестовий піп благословив із вощаника — невеликого кадила з воску.

Почту було двісті тридцять чоловік і безліч слуг, і їхав з нею великий князь Петро Федорович зі своєю нареченою — німецькою принцесою Софією Анхальт Цербтською, майбутньою вовчицею — імператрицею Катериною II.

Високо в небі, під хмарами, купалися на тугих вітряних потоках два орли, стрімко мчали вгору, перекидалися, й тоді було видно широкі білі смуги внизу на могутніх крилах, і линули згори. Появу орлів визначили як добрий знак. Погода стояла хороша. Ще цвів жасмин, наливалися соками молоді яблучка, в садах червоніли черешні. У лісі кувала зозуля, і вони разом рахували свої майбутні літа.

Обоз розтягнувся на кілька верст. Везли його двадцять три тисячі коней. Їхали через Глухів, Кролевець, Батурин, Ніжин, до Козельця. Єлизавета відмітила контраст між двома краями: Московією і Україною. В Московії чорні немазані хати без садочків, села порожні, похмурі, людей на вулицях не видно, а в Україні вже в першому селі товсто — дубові хати біленькі, рясні сади, квітники біля хат, і скрізь на вулицях святково зодягнені люди, стоять, кланяються, махають руками, молоді й старі, поприводили малих дітей, і ті вимахують рученятами. Й дзвонять дзвони, грає музика — свято появи імператриці.

— Ти бачиш, як тебе в нас шанують, — брав Єлизавету за руку Олексій.

— І звідки, і як?..

— Добра слава йде попереду, а ми за нею.

Єлизавета, звичайно, не знала, що тут поклопоталася вся старшина, від генеральної до сільської, що це їй підказали з Петербурга, і Олексій, і Кирило, і духівник Єлизавети Федір Дуб’янський: як зустрінете, така вам буде й віддяка. Мости — через Есмань, Снов, інші річки — були обкладені вздовж вінками з квітів, листя й трави, перед в’їздами до міст

стояли дерев’яні арки. Перед Глуховом карету зустрічала вся старшина: генеральні, полковники, сотники, значкові товариші, оточили довгими рядами з обох боків, оголили шаблі, сонце світило щедро, сипало іскри з шабель; урочистість, трохи аж моторошність, повисла в повітрі. Єлизавета не витримала й приклала до очей шовкову хустинку.

Увечері в Глухові Олексій довго розмовляв з генеральною старшиною. На прощання сказав:

— Не всяка справа зразу робиться. Крапля камінь точить, а серце імператриці не камінь. Пишіть уклінно, щоб нам вернули гетьманство і старі порядки.

Сьомого серпня старшина урочисто подала імператриці прохання (чолобитну) про відновлення в Україні гетьманства. Молодий Скоропадський сказав:

— Ми всі під крилом Вашої Величності й почуваємо Ваше материнське піклування. Але Ви далеко, і добре було б, якби Ваш нагляд здійснював тут чоловік, Вами настановлений.

В Козельці, на річці Остер, уже на них чекав будинок, у якому розмістилася цариця з усім вищим почтом. Будинок невеликий, але зроблений дуже доладно, навіть вишукано: шість колон парадного входу й по дві біля бічних — дубові, одполіровані до блиску, а потім пофарбовані білою фарбою, і сам будинок білий, чепурний, за ним з горба простиралася широка долина з Остром і крайкою лісу на овиді.

Обоз, обслуга розташувалися на луках, які тягнулися майже до самої Десни.

Наступного дня, в неділю, Єлизавета захотіла подивитися на Олексієве село Лемеші. До нього їх примчала запряжена двома сірими в яблуках рисаками карета. Єлизавета вийшла з карети й пішла вулицею.

Олексій ступав поруч. На нього ринули спогади, він розчулився, рознервувався, то забігав наперед Єлизавети, то відставав. Підійшли до церкви. На паперті сиділа тільки одна старчиха, Гопченчиха, світила більмом лівого ока, висхла, обличчя в зморшках, одежина благенька, але чиста, в акуратних латках. Вона стала на коліна, вклонилася до землі:

— Храни тебе, матінко — царице, довгії літа, нехай килимом стелеться тобі під ноги наша земля, нехай ніколи не заходить над тобою сонце.

— Як гарно, — мовила Єлизавета. — Навіть наші придворні лестивці не вміють так.

— Це від щирого серця, — Олексій.

— Дай милостиню, — звеліла скарбнику й, бачачи, що той непевно длубається в калитці, мовила: — П’ятірку дай.

Скарбник невдоволено вийняв асигнацію.

— Це ж… пара волів.

— Не твоїх.

Коли Єлизавета переступила поріг церкви, Олексій нагнувся до старчихи:

— Бабо Оришко, беріть у руку гроші і швидко йдіть додому, не зупиняючись.

Церква була бідненька. Горіло тільки з півдесятка свічок, інші засвічував паламар. Він і шепнув Олексієві: "До вінчання". До Єлизавети підійшов попик, благословляв, клав глибокі поклони.

— Це ти тут співав?

— Тут. І в сусідньому селі Чемері, — і заусміхався, і аж плеснув у долоні. Й був схожий на кабешного хлопчика, й таким їй подобався особливо.

— Дай двісті рублів на храм.

У скарбника аж затрусилися руки, проте гроші дістав. Потім Олексій водив її по селу. Як верталися, зустріли весілля. Чинне, без вереску перезви, без п’яних гуків. Весілля зупинилося посеред дороги, наперед вийшов сивовусий, в новій чумарці козак, поблагословив царицю. З — за його спини виткнувся низенький мужичок з тацею, на якій пляшка та чарка.

— Випийте, матінко, за здоров’я молодих.

На нього зацитькали, тягнули за поли свити, де ж таки, цариця буде пити посеред дороги сільську горілку, він зґрасувався, подався назад, але Єлизавета ступила вперед, узяла чарку. Промовила урочисто:

— Щастя, добра, многії літа. — І вихилила всю.

Минули управу — нову хату під очеретом, і тут назустріч

Єлизаветі та Олексієві з вулички виступила молодиця й зупинилася як укопана. Лице зашарілося, в очах застрибали сполохані вогники. Молодиця була надзвичайно гарна. Повні чіткі губи, кругленьке личко, брови, як два серпи.

— Здрастуй, Харитинко, — мовив Олексій.

— Здрастуйте… — пробелькотіла й майже побігла назад у вуличку.

Єлизавета посміхнулася, посварилася пальчиком.

— Чого вона так почервоніла?

— Ми з нею корів пасли.

— Тільки пасли корови? Чи й ще щось?

— Вона, Лізо, тоді була ще майже дитина.

— І, звичайно, таємно кохала тебе. Тебе ж не можна було не кохати.

— Може, й кохала. Але тріньки — тріньки, по — дитячому.

— А де ж ви пасли корови?

— А он там, на пастівнику, на Заячому Кpузі.

— Ходімо труди. Далеко — далеко.

— Дуже далеко не можна. Там рокити, мокрий луг, болотистий.

Єлизавета махнула рукою, щоб ніхто не йшов за ними. Скинула французькі черевики з золотими метеликами — Олексій підхопив їх, ступала босими ногами, тихенько зойкала, але йшла. Так дійшли до кущів верболозу. Колишня копанка посередині розлилася, заросла ситнягом. По той бік озерця плавали дика качка та селезень. Він кружляв навколо неї, витягав шию, покахкував, аж поки качка присіла у воді й він скочив на неї. А потім плавали вдвох, він пірнав, уверх

лапками, шукав корм, а далі поплив, поплив попід ситнягом у далекий кут, що його майже й не видно було. І тоді раптом з очерету ліворуч виметнувся інший селезень і, поспішаючи, аж кипіла вода під лапками, рвонувся до качки й стрибнув на неї. Вона не втікала. Перший селезень помітив суперника й помчав до качки, погрозливо крякаючи, погнав суперника по озерцю, загнав далеко в ситняг і повернувся до качки. Певно, качурів було більше, ніж качок, не всім вистачало пари.

— Зараз він їй дасть, — сказала Єлизавета. — Битиме морду.

— Я ж тобі не б’ю!

— ?!

Але качур знову кружляв у любовному танку довкола качки, простягав над водою лапку, напинав над нею крильце, терся шиєю об шию, і врешті вона знову присіла у воді й він скочив на неї.

— У них просто. Всім вистачить. — Єлизавета оглянулася. — А тут гарно. Ще одна пташка дивиться на нас з гілки.

— Волове очко.

— Нехай дивиться.

Вона обійняла його за шию. Їй хотілося пастушої екзотики. Вона хилила його на траву. А йому згадалася Василина.

І, може, від цього він знову палав, і її дуже туге тіло кликало нездоланно. Потім вони сиділи на траві. Й знову, як тоді, все сталося дуже швидко, але й дуже гарно. Єлизавета засміялася.

— Ти як молодий. Як хлопчак. Як же було солодко.

— То все від тебе.

…Вони приїхали в будинок у Козельці. Єлизавета лягла відпочити, а Олексій повернувся в село. Він пішов на Сягайлівку, зайшов у двір до Харитини. Біля хліва до дровітні рубав суху лозу чоловік з широкими плечима, широким обличчям, великими руками.

— Харитина вдома? — запитав Олексій.

— У хаті.

Харитина сиділа на полу, обнизана дітьми. Одне з правого боку, друге з лівого, найменше в неї в пелені на колінах. Вони їли з дерев’яних мисочок маленькими дерев’яними ложками, третього Харитина годувала сама. Вона знову спаленіла. І він засоромився. І щось защеміло в серці. Ледве подолав.

— Бачу, ти не дармувала часу.

Незручна мовчанка пролетіла попід трямом.

— А в тебе, Олексію, дітей немає?

І враз усе перевернулося в Олексієвій душі, йому хотілося бути чесним і гарним перед оцією чистою і щирою Харитиною, і він сам не стямився, як мовив:

— Є, Харитинко. — Й тут же його струснуло: — Тільки цього, Харитинко, не повинен знати ніхто — ніхто. Жодна душа. За це можемо позбутися життя і ти, і я. Бачиш, як все не просто. І як страшно. Втямила?

— Втямила. Нікому — нікому. — Й засвітила барвінковими очима. — Ой, чим же тебе пригостити в своїй хаті?

— Не треба нічого. Я йду додому, там зібралися всі родичі, ждуть мене. А ти… То твій чоловік рубає хмиз? Як його звати?

— Оверком.

Олексій вийшов у сіни, прочинив сінешні двері:

— Оверку, йди сюди.

Оверко зайшов, ніяковів, тупав, як ведмідь, чоботиськами в присохлому гної.

— Оверку, яка у вас худоба?

— Кінь, корова, телиця, семеро овечок.

— А землі скільки?

— Три десятини.

Олексій поліз за пояс у гаман, там вже лежали приготовлені п’ятдесят рублів. Вийняв і поклав на стіл.

— Оце, Оверку, п’ятдесят рублів. Купи пару волів і землі ще хоч три десятини. У вас десь продається земля?

— На Боярівці. Гарна земля. — Оверко недовірливо дивився на гроші.

— Знаю. Отам і купи. Ну, бувайте, я пішов. Розкажи, Харитино, чоловікові, як ми з тобою корови пасли.

Хотілося погладити по голівці найменшеньке, не зважився.

Оверко кланявся:

— Ваше благородіє, ваше благородіє…

— Я не благородіє, я — сіятельство, — засміявся. — Я — граф. Граф Розумовський. І якщо хтось захоче вас покривдить, скажи йому: граф Розумовський зніме з тебе живого шкуру. А найкраще скажи про кривдника моїй матері, вона на кого хочеш знайде управу.

В порозі зашпортнувся, вдарився головою об верхній одвірок, зціпив зуби, аби не виявити болю. Вийшов на вулицю. Десь неподалік цінькало в дійницю молоко, мекало теля — мабуть, поривалося до корови, а хазяйка не підпускала, пустить, коли здоїть, — і в нього так защеміло в серці, так близько стали в пам’яті прожиті в селі дні, й ці корови, які пас, і ці телята, і чорногузи, які кружляли в небі. І тонко — тонко затремтіло десь у серці: що ж таке щастя?

Вдома вже зібрався увесь рід у новій хаті — хата була збудована до його приїзду. Одні нітилися перед ним, інші трималися надто вільно, тільки мати була як завжди: раділа синові, пишалася ним, не потурала йому. Вона всьому давала лад, кожному вказувала місце. Олексій кілька разів виходив з хати, ходив по садку, де пробігли босими ногами його дитинство і юність. Отут, під хатою, під самою призьбою, росли півники, їхні гострі вістря протикалися одразу після снігу, й по тому, як вони росли, він міряв весну, отут вони й зараз ростуть, півонії, пишні квітки; бувало, він нарізав їх і ставив у глекові на столі, й мати тоді казала: "Ти як дівчина", а он рай — дерево — бузок, його запахи наповнювали у відчинене вікно хату, а он чорнобривці — то вже материні квіти, вона казала, щоб поклали їх їй у труну, а він малим лякався й плакав.

З букетом півоній і приїхав до палацу, вручив їх Лізі, сказавши, що це півонії з власного саду. Вона посадовила його за стіл, майже наказавши:

сідай, а потім гепнула перед ним велику макітру, у якій догори лапами лежала тлуста, жирна, засмажена качка — їж. Я зготувала, я — твоя жінка.

Вона й там, у Петербурзі, іноді грала доладну домашню господиню, готувала ту чи ту страву.

— Я обідав дома з родичами.

— Я того не бачила, як ти обідав. Треба їсти те, що приготувала власна жінка. — Й стояла ставна, ладна у фартушині. Така ладна, така жадана, що він не стямився, як ухопив її й посадовив на коліна. Так і кохалися. Потім їв качку.

А по тому вони ходили над Остром, в пітьмі тихо перегукувалася варта. Великі білі зорі котилися за водою. По річці проплив човен з ліхтарем на щоглі і щез. За річкою луг у пітьмі, як ніч без краю. І квилить якась птаха, неначе загублена душа. Й стає терпко, жаско, що все минає, і оця мить також мине, що вони молоді, палкі, але це не буде вічно, й що не вічна оця близькість — їхні душі, неначе одна, спільна, і почуття також. Зорі дивилися на них, перекліпувалися — заздрили. Вони розкотилися по небу, неначе погублені таляри.

У будинку в Козельці їхнє кохання сягнуло апогею — зір. І несло їх до них. Усе було таємничо, романтично, високо. А теплі літні ночі з повним місяцем і падучими зорями зачаровували.

— У нас там немає таких зір.

— Немає. Ти подивися, як вони сяють. Ближче, далі, зовсім далеко. Полинути б.

— Полиньмо.

І знову вони кохалися. В кожному новому місці Єлизавета кохалася особливо палко, це Олексій помітив давно. Й подумав, що з часом їй зажадається не тільки нових місць, а й нових коханців.

— Знаєш, як би я хотів найкраще прожити життя?

— Як?

— Над річкою, на пасіці. Гарний курінь з очерету. Цвітуть яблуні. А бджоли гудуть, гудуть. А ось і ти йдеш, несеш у вузлику обід. А я тебе пригощаю медом з вощини. Солодким — солодким.

— І ще чимось. Ще солодшим. У курені.

— Безсоромна.

— Я не безсоромна. Просто я кохаю, — і в її очах справді світилися милі приязні вогники. Вона взяла його за руку й приклала до своєї щоки. Тепла, довірлива хвиля огорнула їх, і справді в цей час були вони не коханцями, а люблячими чоловіком і жінкою, спорідненими душами. Й відчули: отак би прожити вік. Сказала:

— Я, Олексію, хочу прожити своє життя. Не хочу віддавати його… ну, як ото високо кажуть: на олтар Вітчизни. Я її люблю, але вона — одне, а я — інше.

І враз те все відлетіло від неї:

— Твоє мріяння… Щоб отак сидіти на пасіці, треба мати добре господарство, добрих наймитів, щоб вони сіяли хліб і доглядали худобу.

— І наймичок, щоб варили їсти, доглядали в дворі і хаті. Й няньок для дітей.

— Ось бачиш, і розпалася ідилія.

— Однак вона є у нас.

Ліза стояла проти вікна, освітлена зорями. Й знову тепла, лагідна, доступна — його. Він обійняв її легенько ззаду, почував її всю, пестив великі тугі перса, запалювався. Ліза зажадала просто вночі в кам’яницю, яка була збудована ліворуч позаду будинку, митися. Вельми була гаряча кам’яниця, вельми в ній було жарко, й жарко було Олексієві, так жарко, як у ті перші ночі, коли Ліза приходила до нього там, у Петербурзі. Кохалася вигадливо, сидячи в нього на колінах, а потім і стоячи, що виходило погано, але хвилююче. Йому найдужче подобалося, коли вона ойкала, а то й скрикувала.

Вранці їх розбудили якісь звуки. Олексій підійшов до вікна. То йшла на пасовисько череда — корови звикли ходити цією дорогою, але тепер тут стояли солдати й завертали вбік, ляскав батогом пастух, корови мукали, норовили прорватися.

Йшли білі, гніді, рябі, поміж них бейкалися телята, намагалися припасти до вим’я. Он одне тицьнуло у вим’я, корова здригнулася, відкинула його ногою: у теляти на морді був їжак. Олекса посміхнувся, згадав, як прив’язували їжакові шкурки на морди телятам, щоб не висисали корів на пастівнику. Й щось у пам’ять полетіло глибоко — глибоко, й потекли запахи лугу, й закигикала чаєчка — чубарочка, відводячи його від свого гнізда, й замелькали босі ноги… Харитинки. Хто він такий? Що з ним зробило життя? Чого йому судилося слухати італійську оперу, а не чаєчку — чубарочку і корів, і не ходити з кийком по лузі, з чепігами за плугом, з косою в густій траві? Як же вона шипить, вигострена до жаскості, підтинаючи густий пирій, тонконіг, смолянку і валяючи у важкий вологий покіс. Як втікає попереду перепілка і стогне на болоті водяний бугай, а десь у кущах видзвонює мантачкою інший косар. І як приємно пити з барила криничну воду, закинувши його над собою. Він же п’є, що зажадає. Й не знав, чи він щасливий. В людських

очах — так. Досяг верховіть… Але це може скінчитися. Та й не тішить душу все це.

Добра Олексієва душа тихенько квилила й страждала, вона відчувала, що він одірвався од чогось вічного, прадавнього, од самої долі, а що буде далі, боявся думати. Його не радували чини камергера й генерал — поручника, низькі поклони челяді й козиряння гвардійців, не мав у душі ні пихи, ні погорди, ні владолюбства — мало таких людей на землі, й часто почувався недобре. Трохи зм’якшувала все Лізина любов, любов щира, палка, не знав, за що вона його любить: вона черпала від нього доброту, спокій, довіру до людей, хоч того їй не вистачало: могла зірватися, й тоді то гримала й сварила сувора цариця, у чию волю вкладено карати й наказувати, та й бачила те й перейняла від Анни Іоаннівни та інших вельмож, воно входило у кров, у характер. І піддані більше бачили й воліли бачити в ній доньку Петра І, грізного і великого, як вони гадали, царя, і оті її спалахи й гнів подобалися їм, як і її щоденні —щонічні примхи та гульбища, танці до запаморочення, їжа — питво до напівсмерті — бо все то життя високої особи, цариці, імператриці. Й навіть осуджували за те, що віддала повеління не вставати при її появі, не цілувати край одежі, а тільки кніксен, легкий нахил голови й добра усмішка.

Олексія при дворі одні любили — надто нижча челядь, інші таїли в душі заздрість, але боялися її виказати — ну ж обмовиться цариці, а вона за нього кому хочеш голову знесе. Тут панує страх, дикий страх, хоч імператриця ніби й добра.

А дехто боявся Олексія з іншої причини: казали, що він ворожбит, чаклун, зробить що хоч. Бачили, як він вистрибував чорним котом з вікон імператриціної спальні, бачили, як літав білим вороном по саду, а цариця як прив’язана ходила слідом. Й що воно таке, пороблено та й годі, що вибрала не кавалергарда з графів чи хоча б стовпових дворян, та й отак присушив її, навів якусьману, ну, побавилася б тиждень — другий, так ні ж, любить якоюсь клятою справжньою любов’ю, як

справжнього чоловіка, й то, мабуть, не просто пусті балачки, що вони оженилися таємно.

…Тривога ходила Олексієвим тілом. Він знову дивися у вікно на світлі українські зорі, на швидку течію ріки, на обсипану зоряним сяйвом баню козелецької церкви; звідти, з ночі, долітала дужа парубоцька пісня:

Із — за гори сонце сяє —

Козак коника сідлає.

Чистий тенор вів пісню по краю оболоні, баси тримали його біля себе, й пісня лилася, як весняна ріка.

І відчув Олексій себе тим козаком, і почув іржання коника, й не стямився, як узяв до рук бандуру.

Ой на горі огонь горить,

А в долині козак лежить,

Порубаний — пострiляний,

Китайкою накриваний.

І летіла думка, що ж були його предки козаками, й літали по Дикому полю, й билися з турками — татарами, сягали Перекопу, вони вбивали ворогів, і вороги вбивали їх. І плакали за ними матері, й заламували білі руки дружини:

Ой, коню мій сивогривий,

Скажи правду, де син же мій?

Не плач, мати, не журися,

А вже ж твій син оженився,

Та взяв собі паняночку,

В чистім полі земляночку.

Ой, коню мій сивогривий,

Скажи правду, де милий мій?

А милий твій вбитий лежить,

В правій руці шаблю держить…

В голосі, в пісні було чути здушене ридання.

— А чого їм не однакова відповідь? — Єлизавета.

— Ну, бо, розумієш… Матері кінь не може прямо сказати.

— А дружині?.. Її не так шкода?

— Мабуть. У неї ще може бути інший милий. А в матері син — ніколи.

Й подумав: скількох тих синів втратили українські матері. Й почав розповідати Єлизаветі про українських козаків, те, що чував од старих дідів, од бандуристів: і про трьох братів, і про Марусю Богуславку, і про Наливайка, й про Богуна.

— Скільки пролили крові за цю землю. А самі її не мали, не мали волі, не мали щастя. Ляхи їх гнули — в кайдани брали, на палі садовили, в мідних биках у Варшаві пекли. А й далі… Наче трохи позбулися лиха, отримали хоч на половині своєї землі свого гетьмана… Й зліквідовано гетьманство. А за що? Мій батько — козак з правого берега Дніпра. Втікав од ляхів сюди. А й тут не став козаком. Так, назва одна. Як і я, Лізо. А хіба ж я не козак?

— Козак, Олексо, справжній козак. І ще будуть тут справжні козаки.

Розмовляли до глибокої півночі. Вже й зорі осипалися крем’яхами метеорів, уже й місяць скотився до оболоні і вітер обвіяв з нього рожевий жар.

М’яко й чисто було в Єлизавети на серці, і пойняла її особлива святобливість, і тиха молитва спливла їй на думку. Молилися щиро, вдвох.

Коли під’їхали до Дніпра, зупинилися вражені. По той бік гори були внизані людьми в святковій одежі, річку переїхали по наплавному мосту, а далі їхали крізь Тріумфальні ворота, засипані квітами, вітальними вигуками і музикою, гостей зустрічало все київське духовенство на чолі з митрополитом Рафаїлом, біля воріт студенти читали канти і вірші на честь імператриці, піднесли панегірика, видрукуваного у друкарні Києво — Печерської лаври. Єлизавета вийшла з карети, пішла пішки, розчулена, в очах блищали сльози. Нахилилась до Олексія й прошепотіла:

— Полюби мене, Боже, в царстві твоєму, як я полюбила народ сей благонравний і незлобивий.

— Ти бачиш, який народ наш, богобоязливий, лагідний, а його тнуть — потинають.

Небо мерехтіло в сонячній позолоті, було схоже на церковну баню й ще більше навівало на душу святості. Архімандрит Щербацький запросив Єлизавету зупинитися в Лаврі, в архімандритських покоях, і вона прийняла пропозицію. Олексієві піднесли складений у віршах родовід Розумовських, у якому Розумовські поставали як прямі нащадки князівського роду Ружинських. Усі ці церемонії вітань довго й детально розроблялися Рафаїлом, Щербацьким та іншими; в Академії відбулися богословські диспути під керівництвом ректора Сильвестра Кулябки, для Єлизавети і Олексія програма диспутів була надрукована у вигляді великої гравірованої картини, в центрі була зображена на троні імператриця, вгорі у хмарах її батьки, які опускали на її голову корону, — цариця була в захваті. Все це з вікнами, античними знаками, святенницькими написами. Імператриця із власних коштів пожертвувала Академії тисячу карбованців, Лаврі — десять тисяч, на які й була збудована дзвіниця, що стоїть і понині. Таких див, які Єлизавета побачила тут, вона не бачила ні в Москві, ні в Петербурзі. І Кулебка, і Заборовський обережно розказали їй, яким світочем була Академія раніше, яку славу мала в світі — всі вищі і церковні, і світські ієрархи вийшли з неї, московські також, а тепер стала занепадати, й книги їй з Москви заборонено видавати, і пісні свої співати. Єлизавета слухала, запам’ятовувала. Олексій повторював усе це їй увечері.

Перед сном, походжаючи по галереї, розмовляли. Внизу мрів під зорями Дніпро, за ним розлилося темне море задніпрянських луків, пітьма була таємнича, манлива, і в ній блимало кілька ледь помітних вогників — хутірців. Ніч повісила над містом довгу розкошлану бороду хмари.

— Ти казав: отак би прожити над річкою на пасіці. То, може, один з наших вогників мріє в пітьмі.

— Може. Як мріє добро і вчення, яке ти сьогодні побачила, — мовив Олексій невластиві йому раніше слова. Вчора і сьогодні він розмовляв з Рафаїлом, із Колачинським і вирішив делікатно сказати цариці, що таке для Московії Україна. — Коли в часи Хмельницького у Києві вже була

Академія і братські школи, Москва була темна й неграмотна, навіть Святе Письмо, переписане од руки десятки разів, не могли втямити не тільки миряни, а й попи. І тоді з Київської академії до Москви приїхало тридцять академістів на чолі з Єпифанієм Славинецьким, і переклали Біблію, Псалтир, космогонію та інші книжки, включно до життя Александра Македонського, а потім звідси приїхав Симеон Полоцький і привіз систему віршування, далі відомий тобі Феофан Прокопович привіз драму й уклав статут вашої Академії, і вчив царських дітей, а блюстителем патріаршого престолу був Стефан Яворський з Ніжина, і наші в Москві та Петербурзі майже всі церковні ієрархи з Київської академії. Я, Лізо, темний, але знаю, що таке світло й звідки воно може пролитися, нам би трохи простору та волі, й ми піднесемо Московію і престол ще вище. Через те й просимо відновити гетьманство і відновити наші розумні справедливі закони.

Єлизавета мовчала, ходила задумана, спираючись на Олексієву руку. А він думав, чи ж зблисне отой великий вогник, про який він мріяв зі своїми в Петербурзі і Глухові. Й знову вони почувалися вдвох на цілий світ, і ніхто не був їм потрібний, і почуття ніжності та вселенської любові переповнювало їх.

А ранком, коли Єлизавета вже була одягнута, він підійшов до неї й сказав:

— Лізо, ти до Петербурга поїдеш сама. Я залишуся тут, у Лаврі. Ченцем.

— Ти — ченцем? Такий грішник.

— Через те й залишусь.

— А я? Ти подумав?

— Думав і думаю, чим може завершитись наше кохання.

— Як чим?

— Усе на світі минає, все має початок і кінець.

— І кохання?

— І кохання. І тоді пропаде все.

— Не можна гасити вогонь, який розпалив сам. Не дурій. Не блазнюй. Це… гарно для філософії, але не підходить для життя. Та я й не дозволяю. Ходімо. Нас чекають.

Того дня Єлизавета відновила указом Київську митрополію, ліквідовану двадцять два роки тому, й дала на Лавру велику суму грошей.

РОЗДІЛ П’ЯТИЙ

Дівчинка сиділа на воротях. Маєток Єлизавети в Ропші: великий будинок і флігельок поруч з ним — дівчинка жила у флігельку, будиночку в лісі, огородженому високим парканом. Малій три з половиною роки, вона пухкенька, круглолиця, схожа на ангела. І вдачі ангельської. Сидить собі на ґанку, складає з брусочків — кубиків дім — дім розвалюється, інша дитина б плакала, розкидала ногами кубики, а вона мовчки пригребе їх до себе й складає знову. Й так кілька разів, поки не доб’ється свого.

З флігеля вийшла нянька Марфа, розвішувала на мотузку дитячі сорочечки.

— Аделько, злізь з воріт, упадеш! — гукнула.

— Вона приїде.

— Звідки ти взяла? Не приїде вона.

— Приїде, приїде, я знаю.

Марфа, розхитуючись у ході, як качка, рушила до флігеля, і в цей час дівчинка заплескала в долоньки:

— Їде, їде!

— Що ти вигадуєш?

Та вже почувся гуркіт коліс.

Двірник Савелій — в чині гвардійського сержанта, що дорівнювало армійському капітанові, — кинув сокиру, якою рубав дрова, й побіг до воріт, зняв дівчинку, розчинив їх. З карети легко вистрибнула Єлизавета, підхопила дівчинку на руки. Та не плакала, не кричала, а мовчки притислася до її щоки.

— Я знала, що ти приїдеш.

— Звідки?

— От знала. — І по хвилі: — А в нас папуга помер.

Єлизавета зітхнула.

— Всі смертні. Всі помремо.

— І ти?

— І я.

— А я?

Єлизавета задумалася. Перед лицем Бога не можна було казати неправду. Зітхнула.

— І ти… Тільки дуже нескоро.

— Я — ні. Я сховаюся.

— Куди ж ти сховаєшся?

— У мене є схованка. Під кущем смородини. Ходімо, я тобі покажу.

— Ходімо.

…Того вечора французький посланник д’Алльйон писав у Париж своєму приятелю Амло, який працював у міністерстві закордонних справ: "Мені вдалося довідатись, що цариця виховує з великими піклуванням і любов’ю дівчинку. Можна тільки здогадуватися, ким доводиться їй та дівчинка".

Нарешті весна доплуганилася й до Петербурга. Посинів, а потім і розтанув лід на Неві, на канавах і канавках, несміливо проклюнулися на деревах листочки, зазеленів луг біля Адміралтейства, й на ньому розпочалися кулачні бої. Розквашені носи, розбиті губи та вибиті зуби — це й було найпевнішою ознакою приходу весни в північну столицю. Над Петербургом гули тягучі солоні вітри, вони несли з собою запахи весни, ситого заморського життя, вічного московітського убозтва, нових двірцевих розваг і любощів.

З першими стрижами прилетів з Парижа й Кирило. Олексій довго вдивлявся в нього, впізнавав і не впізнавав: ферт, хват, денді в жабо і капелюсі з павиним пір’ям, олансовими манжетами, шаркав ногами і мів тим пір’ям підлогу так уміло, що сторопіли найхвацькіші придворні

модники, які вже давно понабиралися французьких манер і звичок. Ще довше придивлялася до Кирила Єлизавета, то підходила до нього, то відходила, безцеремонно вертіла на всі боки: богатирського зросту, риси обличчя приємні, хоча в очах якась дикість, — а тоді задоволено прорекла:

— І все — таки тобі далеко до брата.

Олексій зніяковіло опустив голову:

— Звичайно, він вганяв за паризькими модницями, а я у його віці ганявся за рябими коровами. А тепер за тобою.

Єлизавета розсміялася.

— Сприйняти це як комплімент? — І до Кирила: — Ну, йди, знайомся, та не задурюй голів придворним красуням.

А вони закохувались самі, й карі, сірі, чорні очі летіли за ним, коли він з пташиною легкістю і неймовірною грацією кружляв їх у менуеті по двірцевому паркету. Кирило весь поринув у принади світського життя, до того ж незабаром отримав чин камергера, наздогнавши чи й перегнавши перших вельможних женихів. Одначе Єлизавета недовго дозволила йому стирати підошви наймодніших паризьких черевиків на паркетах, покликала його та його наставника Теплова й сказала:

— Графе, поведи цього отрока в Академію, нехай подивиться, нехай порівняє нашу вченість із закордонною.

Теплов водив його тиждень. А потім імператриця покликала Кирила до себе.

— Ну, що ти побачив? Як тобі наша Академія, як наші академіки? — запитала діловито.

Кирило розсміявся. Він сміявся весело, як дитина.

— Та там такі дурні, що я їм би й свині пасти не довірив.

Єлизавета нахмурила свої широкі брови:

— Чому?

Кирило закашлявся від сміху:

— Ну, був я на їхніх учених диспутах. Один такий: чи є в раю троянди без колючок. А другий: чому в жінок не росте борода.

— То чому?

— Ну, це запитання до Бога. Так він зробив, тобто природа. Оце і все. Як, скажімо, в корови є роги, а в коня немає. Така порода. А троянди без колючок? Хто звідти, з раю, повернувся, хто про те щось знає? — І враз став серйозний: — До всього, Ваша Величносте, там засіли самі німці і гнуть науку на свій копил. Найсмачніші ковбаси — німецькі. Найкращий стрій військовий — прусський, найбільший полководець — Фрідріх. І вся наука, вона така…

— Яка?

— Ну, ні до чого. Треба, щоб вона вчила, як будувати кораблі, як плавити мідь і чавун, як жито вирощувати. А нащо це німцям для Росії? Духу в них російського немає. Ну, є кілька чоловік тутешніх. Один — Найтов, токар, він ще від батька вашого, Петра, лишився, але його запхнули в закуток, і другий, молодший, Ломоносов зветься, але і йому ходу немає. І ще такий Деліль, астроном, але що він сам зробить. Там треба міняти увесь стрій, одних повиганяти, інших переучувати.

Єлизавета підвелася з крісла, пройшла по кімнаті, зупинилася навпроти Кирила — заграла очима:

— От ти це й зробиш.

— Я?! — Кирило вибалушив очі й аж за шию взявся. — Що я?.. Хто я такий?

— А такий, як всі. Не святі горшки ліплять. Уже те, що ти побачив і розумієш, що не туди вони йдуть, — добре. От і будеш з цим самим Делілем, Ломоносовим.

Через два дні Кирило був призначений президентом Академії, йому було вісімнадцять років.

Єлизавета була сама присутня на вступній, так би мовити, тронній промові Кирила. По виході з Академії вона йому просто на вулиці мовила:

— Найкраще з того, що ти сказав їм: ми тут не для того, щоб отримувати високу платню, а щоб робити діло.

Увечері вона зачинилася з Олексієм у діамантовій кімнаті, де були виставлені всі діаманти корони й куди вхід був заборонений рішуче всім.

— Твій брат — розумний, — мовила, беручи до рук діадему. — І за кордоном він не тільки бігав за спідницями. — Й мовби без будь — якого зв’язку: — Завтра я повелю вивести гетьманську канцелярію з — під управління Сенату й передати в управління колегії іноземних справ. Як іноземну державу. Це — перший, необхідний крок.

У суботу Олексій був на балу. Він стояв у залі в натовпі царедворців, послів, усілякого іншого люду. Увійшов гофмейстер, грюкнув по паркету позолоченою палицею й оголосив вихід. Заграли валторни, тонко

заспівали ріжки. Арапи в білому прочинили двері. Першою йшла імператриця. Гордовита, велична, царственна: вміла бути такою, коли їй було треба. Олексій аж замружився на мить: чи та це жінка, яка ще вночі лежала з ним у ліжку і ласкаво шепотіла сороміцькі слова. Його обійняли гордість і страх: вона могла отак перекидатися з однієї в іншу. Ряди вельмож хилилися перед нею, як колосся під вітром, тільки замість пилку над ними куріла пудра. За нею йшли дванадцять поважних статс — дам, за ними дванадцять фрейлін з цнотливістю в блудливих очах, далі дванадцять камергерів і дванадцять камер — юнкерів, поважно прошкували тайні радники, сенатори, начальники колегій. Ударили литаври, заплакали скрипки — розпочинався бал.

Єлизавета танцювала менует з Кирилом, той легко, метеликом пурхав по паркету, й так само легко пурхала цариця. Олексій милувався братом, але, проти волі, враз у серце закралася ревність, бо ж бачив свою неотесаність і убогість поряд з в’юнким, легким Кирилом. Потім танцювали інші танці, серед них і українського трояна, співали італійські арії співаки, грали і співали бандуристи. Всіх, навіть самозакоханих московітів, зачарував голосом і грою Любисток.

Ой з — за гори високої,

З — під Чорного Гаю,

Ой крикнули козаченьки:

— Утікай, Нечаю!

— Не бійтеся, не бійтеся,

Пани отамани,

Поставив я стороженьку

Усіма шляхами.

Б’ється в тісній комірчині царського палацу широка й вільна козацька пісня. Їй би степу, де срібними хвилями тече ковила, де вітер заплітає коням гриви, там злетіти у височінь, де пливе на теплих потоках вітру могутній орел. Стиснена вона, як і козацька душа, приречена на тиху журбу.

— Як я маю, козак Нечай,

Звідси утікати,

Славу мою козацькую

Марно потеряти?

— А я тебе, мій Нечаю,

Не убезпечаю,

Тримай собі коня в сідлі

Для свого звичаю.

А я тебе, мій Нечаю,

Не убезпечаю,

Держи собі шабелечку

Та під опанчою.

Кирило ворухнувся, і Любисток поклав долоню на струни:

— Не розумієш, нащо коня в сіделечку? Щоб бути готовим до втечі. Був би в мене коник, коли я утікав звідси… Мав би я очі…

Вони сиділи втрьох у малій вітальні Аничкового палацу, подарованого Єлизаветою Олексієві: Любисток, Кирило і він. Олексій, сам вправний бандурист, покликав Любистка, рівного якому не було ні тут, ні на Вкраїні, він хотів, щоб Кирило, який відвик від рідної мови, від рідного краю, повертав їх собі в душу. Щоб хлюпнув туди степ, долинув козацький погук, заіржав вороненький коник, щоб узяла Кирила пекуча печаль і пройняла гордість за тих, до кого скоро поїде. Єлизавета вчора сказала: "Вже скоро, Олексію, скоро буде Гетьманщина".

…Ой погляне козак Нечай

За тихії води —

Іде ляхів сорок тисяч

Хорошої вроди.

— Гей, молоді козаченьки,

Котрий буде в місті, —

Поклоніться матусеньці,

Нещасній невістці.

Нехай вона, нехай плаче,

А вже не виплаче, —

Ой над сином, над Нечаєм

Чорний ворон кряче…

Ой не дбали вражі ляхи

На козацьку вроду, —

Рвали тіло по кавалку,

Пускали на воду.

Проникливо, душею співав Любисток. Олексій дивився на нього: він і сам мужній з вигляду — високе смагляве чоло, ніс з горбинкою, широкі, дугами брови. А ще Олексій зненацька помітив, що Любисткові в молоду голову останнім часом намело багато снігу. Важко він переживав волю — неволю, тужив за рідним козацьким краєм. А Любисток співав далі:

Годі, коню, в стайні спати,

Пора ляхів налякати!

В луччім чині з кремня збита,

Гасне іскра з — під копита —

То Палій, то Палій.

Люлька в зубах зашкварчала,

Шабля в ножнах забряжчала.

Шабля різанину чує,

Люлька пожари віщує.

То Палій, то Палій!

А потім під ліплену чужоземну стелю злетіло:

Ой, Морозе, Морозенку,

Преславний козаче,

За тобою, Морозенку,

Вся Вкраїна плаче.

…Не вернувся Морозенко,

Голова завзята,

Замучили молодого

Татари прокляті.

— Були колись люди, — розгладив вуса Любисток. — На смерть ішли за волю, за правду.

— І чого досягнули? — Кирило.

— Хоча б помирали зі славою. А ми тепер… Старшина в Глухові, як миша під мітлою… Добра наживають, меди — горілки п’ють та стерляддю заїдають. А ми тут… І нас вони не забувають, шлють тараню та щуку в’ялену.

— Ну, не тільки… Ось уже рік сидить тут, у Петербурзі, депутація з чолобитною, щоб повернули гетьманство. — Й не сказав Олексій, що то

з його власної намови — підмови, що він Єлизаветі вуха протуркотів про це.

— То так, — мовив Любисток. — Може, дадуть, а може, дулю піднесуть. Колись самі брали.

— І не взяли, — знову Кирило.

— Несила було. Ворогів кругом безліч. Та й своїх продажних — тьма. Що, заспівати про Саву Чалого? Ні, краще оцю. — І вдарив по струнах:

Наїхали з Московщини все пани,

Покопали канавами долини.

Поорали затоками всі лани…

…Прилетіли зі столиці лебеді

Та принесли на крилечках три біди:

Перва біда — царям треба годити,

Друга біда — панам даром робити,

Третя біда — жидам хати топити…

Олексій засовався. Цієї пісні він ніколи не чув. Мабуть, зложив її сам Любисток. Не треба б цих пісень чути Кирилові, та й небезпечні вони.

А Любисток не вгавав:

Од Києва до Пітера мостили мости,

Мостили мости з тонкої трости,

А по тих мостах козакам іти.

Що передні йдуть — все холостії,

А середні йдуть — все жонатії,

А ззаду йдуть старі старики.

Що передні йдуть — пісні піють,

А середні йдуть — плачуть, ридають…

— Це про те, — повів рукою Любисток, — як оці трясовини, на яких ми сидимо у палацах, мостили козацькими кістками. Якби були не піддалися лютому цареві…

— Ну, ти, Грицьку, балакай, та не забалакуйся. Живеш, як у Христа за пазухою, — Олексій нервово покусував нижню губу.

— В тебе за пазухою…

— Минули ті часи. І лихі, й добрі. Тепер треба дбати, щоб злагодою край свій підіймати. Ось буде наш гетьман… — І підморгував Кирилу.

— Чи буде? Чи дбатиме? — В кутиках Любисткових губів застигла іронічна посмішка.

Те питання гострою глицею кольнуло Олексієві під серце. Подивився на Кирила: той сидів байдужий, думав щось своє. Про якихось фрейлін, про нову кадриль. Чи ж пробудиться він, чи ж візьме до серця лиха

свого краю? І як візьме? Щоб і не пересолити… Щодня вів з ним довгі бесіди.

Любисток підвівся, широко, безнадійно махнув рукою, навпомацки налив з карафи чарку горілки — не перелив і не недолив, випив, утерся рукавом і пішов. Він сам добудеться до домівки. Олексій і Кирило залишилися вдвох, як ті сільські горобці в папужиній клітці. Олексій нервово ходив з кутка в куток кімнати. Розтривожив його Любисток, підняв з дна душі щось таке щемке, болюче, невтолиме, що його ні погасити, ні залишити в собі. Й хто він такий, що він таке і як йому бути? Вернутися в рідне село, в Лемеші, податися на Запорозьку Січ? Але хто його відпустить і що він там робитиме, звиклий до пухових подушок, ласого шматка, м’яких пантофель. І де отой його острівець серед вселенської повені, яка закинула його в оці холодні й обставлені для нього розкішні апартаменти?

Один ходив, другий сидів, обидва великі, гарні, сказати б — могутні козаки, одягнені в чужинські каптани, чужинські перуки, обсновані чужинськими правилами й етикетами, неначе лелеки з рідного осокора на далекому й чужому березі. Радіти б, насолоджуватись життям — не раділося й не насолоджувалося.

Ну, Кирило — той ще пурхав метеликом палатами, переймав у темних кутках, кривих переходах та на східцях внутрішніх палат фрейлін, жив солодкою й безжурною миттю, а Олексій з його лагідною, виколисаною на придеснянських луках душею, з жайворонковим співом у грудях задумувався тяжко й журно. І він розумів, що доля кинула його на шовкові трави, але ті трави були не свої й лоскотали жорстко. Він знав настрої козаків, які жили при дворі, ніхто з них не перейнявся чужими звичаями, чужою вірою, всі думали про Вітчизну. Думали й говорили Олексієві, і він сам думав. Згадував батька, хоч той був і п’яницею, але про козацтво дбав, козацтвом пишався. Й сказав:

— Закинула нас, Кириле, доля майже в райські кущі. Але маємо знати: в нас є своя Вітчизна, свій край, свій рід. Про них маємо мислити й

дбати. Без того ми ніщо. Маємо робити по силі можливості. Часи тепер інші, сприятливі. Але треба бути обережними. Ми тут чужі, московіти не люблять нас. Тільки вдають приязнь.

— А що ти думаєш про царицю? — зненацька запитав Кирило.

— Що я можу думати? Вона — моя дружина…

— Ну, я не про дружину, а таки ж про царицю.

— Вона любить людей і боїться їх. А оце в дорозі на Україну щиро заприязнила нашому люду. Це треба пам’ятати… Щоб таки щось зробити для нашого народу. Коли вже доля поставила нас на цю стежку. — І налив дві чарки: — Вип’ємо, брате, разом, щоб ми думали в одне й робили в одне. Щоб не було в нас одне від одного потайних мислей і замірів, — і розцвів щирим усміхом.

…А потім Олексій сидів сам у кімнаті. Й думав тяжко, й не знаходив своїй думі виходу. І бачив він придеснянські луки, й душа розкошувала на них, і враз нітилася серед позолочених дзеркал. І розумів, що там він — у своєму житті, серед своїх трав, калин, серед своїх людей, а тут усе йому чуже; що потрапив у чужий світ; що не на те послав його Бог у світ і дав йому голос і таку душу, яка мовби розщепилася на дві. Й немає йому рятунку, немає опори під ногами; що не така його душа, щоб тішитись земними дорогими розкошами. Але й подітись йому нікуди. Змиритись?! І плавати на хвилях чужої розкоші, як усі тут? І чи закінчиться те для нього добром?

У ці дні Кирило поринув у роботу Академії. Несподівано це йому сподобалося, хоч і клопотів та перепон було багато. Та якщо ще взяти до уваги, що останні п’ять років взагалі не було президента… Він одразу зрозумів, що Академія повинна мати не тільки науковий напрямок, а й навчальний, бо ж у Росії не було жодного університету. Й усе впиралося в основне: де взяти людей? Треба було проглядати вперед, мостити

дороги на майбутнє. Й він почав допинатися того, аби багаті вельможі посилали вчитися дітей за кордон. В першу чергу мали поїхати туди студенти з Києво — Могилянської академії. Послали за кордон своїх дітей Ханенки, Полетики, Максимовичі, в угорське містечко Токай поїхав Григорій Сковорода. За дорученням Кирила Ломоносов почав складати атлас Російської імперії, а також готував до друку "Повість минулих літ" з оригіналу, взятого в Кенігсберзькому університеті. Свою "Повість..." спалили з наказу Петра І.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Северин причаївся за кущем крушини. Був напружений, наструнений, його то підносило високо вгору, то кидало до землі, то стелило по траві. Слухав. На пенькові по той бік куща грав на бандурі Григорій Любисток. Грав для себе. Так він не грав ніколи. Вкладав у бандуру всю свою тугу, всю свою нудьгу за рідним краєм. Пісні були сумні, жалісливі, в’ялили серце, накликали сльози. Вони то квилили журавлями, то плакали іволгою, то голосили дівочими голосами. Северина вони проймали наскрізь. Він також тужив за рідним краєм, за своїми Козарами біля Козельця. Хоч там у нього нікого й не було, окрім діда Махтея. Тато й мама погинули від татар, коли Северинові ледве сповнилося п’ять літ, його забрала бабуня, але й вона незабаром померла, тоді далекі родичі віддали його козачком до пана Сухоти, значкового товариша, колишнього полкового судді. Сухота був недобрий чоловік, Северин прислужував йому, а ще ж і дрова носив до кахляної грубки, й качки ганяв з проса, і лободу рвав для свиней. Єдиною відрадою був дід Махтей. Його куце обійстя в кінці Сухотиного городу — столітня хатина з в’яленої верби, а на ній лелече гніздо, і ще троє гнізд на осокорах, клекіт стоїть такий, що пострілу не почуєш, а як піднімуться на крило лелеченята, затулять усе небо, й ширяють, і крутять високо вгорі колесом, й пролітають білими вітрильниками; Сухота, якому вони забілили город, хотів їх постріляти, але Махтей сказав: спалю. Махтей — колишній кобзар — бандурист, ще недавнечко ходив по ближніх селах, а відтоді, як почали відмовляти ноги, сидить на призьбі, люди самі приходять до нього. Він грає на бандурі й робить

бандури: то важка, докучлива й тонка робота, зробити гарну бандуру — треба мати неабиякий хист. У нього Северин і навчився грати: старий не приховував від нього секретів: "Кому ще передам". Та так, що вони вже і вдвох сідали на призьбі, коли збиралося багато людей, і співали в два голоси. А ще вони ловили рибу: в кінці Махтейового городика — ставок, ставили крильчатки, Махтей від берега, а Северин заходив попідруки й пірнав до дна, щоб устромити в глей патичок. Махтей зробив і Северинові невелику бандурку. Мабуть, Северин побрів би з нею від села до села, та не випало. Продав його Сухота аж сюди, в Петербург. Й везли його та ще двох хлопців у глибокій, схожій на клітку, гарбі, накритій воловими шкурами. В капелі він наймолодший, йому п’ятнадцять з половиною літ. Він виспівує, коли треба потягнути за жінку або дівчину чи зобразити голосіння.

…Бандура схлипнула, а тоді зарокотала, задзвеніла, загуділа, засурмила сурмою — кудись підносила, кудись кликала, кудись вела. Северин ще ніколи не чув такої музики. Він не витримав, підвівся й ступив до Любистка, дарма що лаятиме, насварить, прожене… Але Любисток не прогнав. Запитав, хто це, й грав далі.

— Це музика, з якою запорожці ходять до бою, Григорію Михайловичу? Вони сміливі?

— Найсміливіші в світі. Були… А тепер і вони…

— Й чого ви не підете до них?

— Ходив, ловили. Та і в них… Там тепер теж сидить московинський комендант, указує, кого можна прийняти, а кого не можна. І кому в який бік чхнути.

Северин розумів Любистка серцем. Йому теж марилась батьківщина, хоч і не мав до кого там пригорнутися. Він також один раз спробував утікати, але його впіймали одразу за Петербургом і одбатожили.

— Ви мені покажете, як грати цю пісню?

— Це не пісня, це — марш. І вчитися треба серцем. Але дивися: трум, трум, ту — ру — ру рум, трум, трум, ту — ру — ру рум… — щоб струни дзвеніли в лад з приструнками.

Стояв перед суворим козарлюгою з мужнім обличчям, пишними, розлетистими вусами, тендітний, з ніжним, майже дівочим обличчям, ледь кирпатим носом з ластовинням довкола нього, й ловив серцем музику.

Любисток давно пішов, а він сидів на пенькові й грав. Не вловив усе точно — точнісінько, щось замінив, щось пропустив, щось додав, але відчував — виходило. До нього підійшла Марта, подала булочку. Булочка танула в роті. Вона не вперше пригощала Северина, чомусь саме його. Марта — жінка статурна, повна, литкаста, з тугими круглими стегнами, не — великими губками й бистрими очицями. Вона — помічниця головної пекарки, пече булочки, коржики, марципани, всілякі пундики, пече дуже вправно й наділена чималою свободою та повагою. Він іноді, коли з високих панів нікого немає — виїжджають кудись, — бачить її в гурті дівчат і молодиць, вони збираються в кінці господарчого двору поспівати, заграють з солдатами, конюхами. Й дуже сміливо заграють, Северин бачив, як вони попарно зникають то в якомусь прикомірку, то в дверях конюшні. То й не дивно: приклад панів заохочує, в палаці розпуста, імператриця мала одного коханця — Шубіна, тепер іншого — Розумовського, якого, правда, поки що не помітно, щоб збиралася міняти, фрейліни й камеристки граються з камердинерами, лакеями, в усьому палаці витає дух вільності, легковажності, доступності.

Наступноговечора Северин знову грав на бандурі на тому самому місці. Й знову підійшла Марта. В обох її руках було по плетеному кошику.

— Допоможи мені донести додому кошики, — попросила.

Йшли довго. Вже посутеніло. В повітрі пахло вологою з моря, нагрітим каменем, солоним духом оселедців, які вивантажували біля крамниці. Жила Марта на околиці в старому дерев’яному будиночку. Аж дивно було, що в Петербурзі є такі будиночки. Жила з якоюсь старою, але Северин зрозумів, що то не її мати. Вона зачинилася в якійсь комірчині й не виходила звідти. Марта запросила Северина вечеряти. Їв курятину, якісь пундики з маком і медом. Марта сказала одразу, щоб він лишався ночувати, пани поїхали в Царське Село, а йому йти містом поночі не зовсім безпечно. Собі постелила на ліжку, а йому — на лаві, один кожух наспід, другим укрився. Зійшов місяць, заглянув до кімнати, половину якої займала піч. Северин вовтузився на незвичному місці.

— Тобі там мулько, йди сюди, — покликала Марта. — Йди, йди, я не з’їм.

Северина обійняла тривога. Він уже багато знав про жінок і чоловіків, якщо вони разом сплять, то не просто так.

— Перелазь через мене до стінки.

Ліг, присунувся до самої стінки, вона вкрила їх обох двома ліжниками. Й майже одразу притиснулась до нього. Була пухка, гаряча, притиснулася ще, він уже палав, а вона взяла його руку й поклала собі на груди. Рука йому затремтіла, взялася вогнем. І її рука блукала в нього в низу живота. І це терпіти було несила.

— Ну, ще ближче, — шепотіла вона йому в саме вухо, — ще. Лягай отак, на мене. І — сюди. Сюди, а тепер давай, давай, ще, ще, ще…

Северинові забило подих, він важко дихав.

— Ще, ще, ще! Так, тепер відпочивай.

Він відпочивав, а тоді все почалося знову, щоразу довше й довше. Й так кілька разів аж за північ, доки він не заснув. Пробудився вдосвіта. В хаті було світло. Марта дивилася на нього. Він почервонів, повернув голову до стіни.

— Соромитись нічого. Все було добре. І буде. Йди до мене. Отак, отак.

Повернувшись додому, Северин уникав козаків. Йому було й гарно — почувався дорослим чоловіком, і пік сором, раніше він з осудом дивився на багатьох придворних, а тепер так дивився й на себе.

Кирило всі дні пропадав в Академії, наводив лад. При цьому доводилось долати опір академіків, підтримуваних Тепловим, Шуваловим та іншими високими чинами імперії, які косо, зі стиснутими зубами дивилися на українців при дворі, кували свої підступні заміри. Кирилова діяльність трохи перервалася на якийсь час — Єлизавета вирішила його оженити на своїй родичці Катерині Наришкіній.

Сам Кирило не вельми переймався своїм одруженням, більше сидів в Академії.

— Щось ти не вельми радієш своєму весіллю, — хитро примружив очі Олексій.

— А мені байдуже, — знизав плечима Кирило. — Однією більше… Вистачає й фрейлін.

Олексій похитав головою.

— Ти забуваєш про гріх Божий…

— Кожен для чогось створений, — безпечно відказав Кирило. — Один для подвигів, другий для роботи, третій для їжі, четвертий для любові. Це — я.

— Цебто для гріха?

— Можливо. Треба ж давати роботу Богові.

— А тобі не страшно?

Весіллям займалась Єлизавета. Вона взагалі любила видавати заміж своїх фрейлін і навіть покоївок, женити камердинерів.

З церкви молоді приїхали до палацу, на порозі українці обсипали їх за звичаєм житом — пшеницею, а коли зайшли до бальної зали, Єлизавета подарувала Катерині діадему, а Кирилу обсипану діамантами шаблю. Подала знак, заграла музика, і вона повела, повела його по колу в танку, а викінчивши коло, підвела до Катерини, яка стояла німо, боячись, що цариця забере собі й молодшого брата, як забрала старшого.

Канцлер був п’яний. Таке з ним траплялося рідко. Сидів у кімнаті з відчиненим у сад вікном, розвозив по столу калюжу з токайського вина, обкладав її стридіями. Воронцов теж випив багато, проте тільки вельми побілів. Думали одне, прагнули одного, але й боялися один одного.

— Знаєш, для чого це весілля? — запитав Бестужев.

Воронцов гидко засміявся.

— Хто ж не знає, для чого женяться.

— От ти, дурню, не знаєш. Єлизавета женить цього Кирила, бо він потрібен їй жонатим. Жонатий, отже солідний, може бути гетьманом.

— Що ти балакаєш. Який гетьман, яке гетьманство? — відригнув Воронцов і прикрив рота рукою.

— А такий. Вона вже все вирішила. Ну, отакий гетьман краще, ніж був би хтось з отих глухівських генеральних старшин, він нічого не тямить у козацьких справах, але ж… Саме гетьманство…

— Ну, то треба якось зупинити.

— Як ти зупиниш? За нею гвардія. Тицьне пальцем, і полетить з тебе клоччя.

— Ну, є ж якісь способи.

— От ти й шукай… Тільки з головою.

Не любила Єлизавета займатися справами, не любила. Одначе доводилося. От і сьогодні приймала відвідувачів у приймальному кабінеті. Ну, ще Фаст, то нічого — начальник кухарів, у чині полковника, доповідав, що готують на бенкет. Тут вона слухала, хоч за звичкою ходила з кінця в кінець кабінету — сидіти не любила: стрункa, пружна, неймовірно гарна з себе. Олексій милувався нею з кутка, на думку йому спали Кирилові слова про фрейлін, і він у душі засоромився, зніяковів, він любив Лізу щиро, любив її оцю ходу, поставу, горде, гарне лице, повні лебедині руки, й нічого йому більше не було треба. Єлизавета знала про це, і її хистка, нестійка душа міцно прихилилася до Олексія, сама не знала, чим він присушив їй серце, а от коли думала, всі чоловіки маліли перед ним. Особливо їй подобалася його дужа сила, сила добра, ніжна, він ніколи не намагався когось підігнути під себе, принизити, прощав навіть тих, хто заподіяв йому якусь кривду, він вибачав їм, великодушно, трохи іронічно, без злоби — з цією іронічністю, дуже —

дуже тонкою, припорошеною ласкою, мався із Єлизаветою, й те тільки лоскотало її душу. А та його сила… Вона любила, коли він брав її на руки, й він це робив часто, та сила дивно поєднувалася з ніжністю. Фаст пішов, а далі був Лесток, француз, лікар, який уже давно, окрім лікарських обов’язків, посів значно вище місце, власне, він був першим радником імператриці, найдовіренішою особою, його всі боялися й стелилися перед ним. Вирлоокий, довге волосся закриває щоки, а з нього стримить величезний ніс, так і здається, що він дзьобне ним. А він доповідав їй про політичні новини. Власне, офіційно про них доповідає канцлер, Бестужев, але перш ніж вона почує їх від нього, воліє вислухати Лестока і вже тоді знатиме, як матися з Бестужевим. Лесток тримався незалежно, він і справді був схожий на великого крука: довгий ніс, цибаті ноги, приплюснута перука, стрічка через плече з портретом Єлизавети й амурами, Єлизавета прекрасно вписувалася в коло рум’яних красивих амурів. А вісті, які приніс Лесток, були тривожні. Європа клекотіла, наче вчинене в діжі тісто. Все йшло від Пруссії, її короля Фрідріха, сміливого й талановитого войовника, який не знав перепон. Нині він збирався напасти на Австрію, забрати Саксонію та Богемію. Саксонія під скіпетром польського короля, але Польща слабка, як і Австрія, з якою в неї договір. З Австрією в Росії угода також, але треба шукати спільників ще десь інде. Найперше думка наштовхувалася на Францію, але Франція — суперниця Росії в Європі, вона хилиться то на один бік, то на другий.

— Треба б шукати союзу зі Швецією, — мовби про себе сказала Єлизавета.

— Швеція до нас не піде, — обережно мовив Олексій, — вона горнеться до Пруссії.

— Це правда, — погодилася Єлизавета. — Обговоримо на Сенаті. А військо треба готувати, й послати його до кордонів Пруссії, в Курляндію. Тоді Фрідріх на Саксонію не піде.

— Військо в нас… немає провіанту, порохового заряду, — зауважив Лесток. — Бо немає грошей.

— Будемо шукати. — Єлизавета категорична. Гнів зробив її ще гарнішою.

Попри всю нехіть, їй ще довелося сьогодні засідати. Вона відновила Сенат: так було при Петрі І, вона наслідувала його, та й так було легше: віжки в одних руках. Сенат засідав у царському палаці. Перед нею стояв пісочний годинник — на скільки поділок просипалося піску, стільки вирішено справ. Здебільшого справи були несподівані: в Сибіру малолітні вбили двох хлопчиків. Виникла суперечка: кого вважати малолітніми. Сперечалися дві години, поклали: малолітніми вважати до сімнадцяти літ. А далі — яка кара? Бестужев: тортури, вирвати ніздрі й на каторгу. Хтось тихо: "Так це ж діти". Єлизавета подивилася на Олексія, який сидів у куточку, він не був сенатором і участі в засіданні не брав.

— Що у вас в такому разі роблять?

— У нас їх одсилають у монастир, — тихо сказав Олексій. — Виховують Богом, молитвою і працею.

— Гаразд, — підвелася з крісла Єлизавета й закрокувала по кімнаті. — Дати всім батогів і — в монастир.

І решта справ були марудні, важкі: бунтували буряти, якути, їх усмиряло військо, а з мордвою, калмиками, чувашами зовсім не знали що робити — вони відмовлялись приймати хрещення, зв’язаних, у кайданах їх занурювали в купіль, у Казанській губернії попалили мечеті, а вони, непокірні, спалювали селища разом з собою, жінками й дітьми. Іноді спалювали жінок і дітей, а самі втікали світ за очі, наздогнати їх було в лісах неможливо. Єлизавета в думці радилася з Богом, що їй робити, й не могла дійти жодної думки: серце їй квилило, але глибока

віра в Бога не дозволяла відпустити іновірців від Всевишнього. Насамкінець секретар оголосив два укази імператриці, вони не підлягали обговоренню, Єлизавета навіть піднесла над столом руку, забороняючи всілякі зауваження. Перший указ оповіщав: "У всій нашій імперії жидам жити заборонено… з усієї нашої імперії всіх чоловічої і жіночої статі жидів, з усім їхнім майном, негайно вислати за кордон і далі ні для чого не впускати, хіба що хтось із них захоче бути в християнській вірі грецького сповідання".

Одначе Бестужев зважив:

— Ми підірвемо торгівлю.

— Від ворогів Христових не бажаю прибутку, — відрізала імператриця.

По тому секретарем Сенату був зачитаний другий указ. Уже майже три роки козацька депутація, намовлена Олексієм Розумовським, просить виборів гетьмана: Лизогуб, Ханенко і Гудович чекали в Петербурзі рішення, а його все не було. Вони квартирували в будинку полковника графа Захара Григоровича Чернишова, давно проїли всі кошти, надані їм гетьманською канцелярією і присилані потім з Глухова кілька разів, їх тримали на світі подачки Олексія Григоровича і його підтримка, імператриця, підштовхувана Олексієм, обговорювала цю справу поодинці з канцлером, віце — канцлером, членами Сенату, одного вкоськає, другий стає орця, але ось тепер зважилася на іменний указ про алексію гетьмана в Малоросії, "так, як за гетьмана Скоропадського було", а Сенату "негайно всі потрібні розпорядження учинить". З депутатами мав їхати генерал граф Гендриков.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Зустрічали депутацію урочисто. У Глухові зібралася вся старшина, від генеральних до сотників, і духовенство на чолі з патріархом

Тимофієм Щербацьким, а просто так — хмара люду на площі. Вишикувалось козацтво, всі десять полків, та ще й компанійці. Гендриков їхав у багатій кареті в оточенні козаків та гренадерів, їхали асистенти, секретар колегії іноземних справ Степан Писарєв тримав велику, срібну з позолотою, тарілку, й скупе зимове сонце грало на позолоті, на тарілці лежала царська жалувана грамота. За ними їхали генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний писар Андрій Безбородько, генеральний хорунжий Михайло Ханенко, генеральний бунчужний Дем’ян Оболенський, бунчукові товариші несли царські й козацькі прапори, а також булаву, бунчук, печатку. На дерев’яний поміст, застелений килимами, поклали на стіл клейноди, на поміст зійшов Гендриков і пророк, що козаки мають "избрать из природных своих людей по своим правам и вольностям вольными голосами гетмана". Писарєв зачитав царську грамоту, Щербацький висловив глибоку подяку Єлизаветі, Гендриков тричі закричав на всі боки: "Кого желаете избрать гетманом?" — і тричі луна відбилася від церкви тисячами голосів: "Графа Кирила Григоровича Розумовського".

Двоє козаків під самою церквою гомоніли між собою. Козак у шапці з червоним шликом сказав:

— А чого було не домовитись і гукнути когось іншого, міцнішого, бувалого в походах?

Другий козак у шапці з плескатим синім верхом відказав:

— Тоді б не мали ніякого.

По майдану котився гомін. Ревнули сто і одна гармата й погасили громом усі розмови, а клейноди і жалувану грамоту вже несли до Миколаївської церкви, де їх освятили. Всі були урочисті, всі раділи: старшина, що мають гетьмана, і це вже навічно, колись оберуть іншого, московіти в передчутті багатих дарунків (Гендриков в ознаку

благоденствія отримав десять тисяч карбованців, його почет — три тисячі), прості козаки наперед смакували щедрий могорич.

Самого Кирила не було, його затримали в Петербурзі, де Єлизавета з свого боку, а Олексій зі свого давали останні настанови, а сам Кирило востаннє обціловував улюблених фрейлін. Він приїхав пізніше.

Було літо. Полями й садами гуляв червень, жита хилили повнозерний колос, трави просилися під косу.

Гетьман в оточенні всіх полків, які зустрічали його на кордоні, в'їхав у Глухів, де його біля міської брами чекала генеральна старшина. В церкві гетьмана окропив свяченою водою архімандрит, у гетьманському палаці віч — на — віч зустрілися гетьман і старшина. Вдивлялися одне в одного. Старшина в надії, радості і тривозі — нарешті дочекалися хоч такого гетьмана — колись, дасть Бог, буде кращий, не отакий дженджуристий хлопчик у заморському каптані. Кирило відчував настороженість, водночас від такої зустрічі трохи мліло в голові, всі ці знаки уваги, гарматні постріли на його честь, литаври — відчував велич вознесіння й водночас якусь непевність. Просто вловлював душею, чуттями, як мисливський пес чує в хащі вовка. За спиною стояли Париж і Петербург з їхніми звабами, легким життям, чарівними жінками, все таке знайоме, близьке, миле, а тут оці дебелі дядьки у важких чоботях, з великими вусами і довгими шаблями, кошлатими бровами, що вони хочуть від нього, на що сподіваються, й чого йому сподіватися від них?

Розпочався бенкет, тут, у гетьманському палаці, який було збудовано заздалегідь. Попередні гетьмани жили не в палацах. Кирило довго сміявся, побачивши через паркан, коли їхав до майдану, резиденцію Скоропадського. Високий паркан, а за ним хатки, хатки, хатки, в одній хатці спав, у другій снідав і обідав, у третій приймав іноземних послів, у четвертій радив раду зі старшиною, в п'ятій жила дружина, а ще ж хатки для челяді, і комори, і конюшні, і нужники, а поміж усім тим дерев'яні місточки, щоб можна було ходити в дощ. А в Кирила палац хоч і дерев'яний (буде й камінний), але з доброго дуба,

високий, лункий, просторий. Вітальну промову виголосив генеральний підскарбій Михайло Скоропадський. Сам чепурний, охайний, гарно стрижений, з підголеними вусами, й промова розумна, тонка, без лестощів, без отих гіпербол, які нині так люблять у Петербурзі. Пили під стріли гармат.

Старшини попустили собі: адже звершилося, на що вже й не сподівалися, пили весело, жаско, стриму не мали. Й невдовзі вже чимало їх упилося, позбивалися гуртами, гомоніли голосно, дзвеніли чарками, реготали. Така пиятика Кирилу не подобалася. Та й з дороги боліла голова. За вікнами стояла темінь, звідти теж долинали гуки: козацтво пило на березі Есмані. Навпроти Кирила сидів Михайло Скоропадський, він був майже тверезий, очі розумні, в них — задума. Кирило подивився в ті очі, підвівся, Михайло зрозумів той погляд як запрошення, вийшов за ним. Ніч огорнула їх одним теплим плащем, великі зорі блищали вгорі, наче сріблянники. Йшли через радний майдан.

— Тут відбуваються всі урочистості? — запитав гетьман. — Паради…

— Ну, парадів у нас не буває. Огляди війська, вибори і все інше.

— Що інше?

Скоропадський на мить затнувся.

— Всіляке, добре й лихе.

— А лихе яке?

— Ну ось… Як відв’язався Мазепа від царя Петра, в оцій церкві, — кивнув на Миколаївську церкву, — проголосили анафему Мазепі. А тоді через майдан тягли на мотузці ляльку — Мазепу, отам стояла шибениця, і його на ній повісили. Але не тільки ляльку. А й Чечеля, коменданта Батуринської фортеці, за те, що не хотів впускати досередини

Меншикова, який учинив потім там жахливе вбивство: дітей брали на багнети і вкидали у вогонь, по восьмеро немовлят прив’язували до кожного крила вітряків і запускали вітряки, жінок ґвалтували і вбивали…

Якийсь час ішли мовчки. Вийшли на вулицю, її освітлювала заграва від багать над Есманню.

— А який він був, Мазепа? — тихо запитав Кирило.

— Який? Вчений дуже, розумний, гарний з себе. Жінки його любили. Хитрий був і трохи крутійський. Отож і себе перехитрив.

— Як так?

— Таївся від усіх, що до Карла хоче йти. І цар розтягнув усе військо, одних під Лісну на шведів, інших на канали. А коли одкрився — для всіх була несподіванка, чимало й генеральних покинули його: Скоропадський, Апостол, Полуботок. Петро шле реляції по всій Україні, ніби то не він, а Мазепа панщину заводить, а гетьман мовчить.

Над головою щось залопотіло, либонь, на осокорі, обвішаному воронячими гніздами, зіслизнула з гілки якась ворона. Розумовський уповільнив кроки. Оглянувся.

— Мазепа, чого він хотів?

Михайло довго мовчав.

— Свободи.

— Кому? Якої свободи?

— Ну… Всім. Люду нашому, старшинам, козакам. Щоб не посилали на гибіль кому там, — показав рукою вгору, — заманеться, на канали, в піски азійські. Щоб податок збирали свої, на власне військо, а не чуже, щоб полки чужинські не стояли на нашій землі.

— Полки всі будуть прибрані. Один лишиться. Імператриця указала. Й податки будемо збирати самі.

— Дяка їй. Та чи надовго це? — Й збився з ноги.

— Ну, а Скоропадський яким був?

— Тихим. Вірно служив Петрові. Хазяїн, одних волів тисяч по двадцять відганяли в Шльонськ на продаж. І вовна, й полотна, не кажучи вже про пшеницю. Й усі ті виторги не йшли в нашу кишеню. Його цар закликав до столиці, стрічали за сто верст з музикою, з гарматною стріляниною. В столиці на його честь щодня банкети з феєрверками. Три місяці розкошував. А як їхав додому — вже сідав у карету, — йому в руки промеморію, за якою він вже ніби гетьман, ніби й не гетьман, призначено Малоросійську колегію з генералом Вельяміновим на чолі. Без її дозволу й чхнути не можна. Гетьман як прочитав, так його і вдарило в серце. По дорозі до Глухова й помер.

За тином забрязкотів ланцюгом пес. Скоропадський оглянувся: на чималій відстані йшли двоє охоронців. Скоропадський, мовби щось пригадавши, казав далі:

— Після нього був Полуботок, полковник чернігівський. Військо його обрало гетьманом, а цар не затвердив. Воював з Вельяміновим. Великого кличу був чоловік і собою дужий. Одного разу як гримнув на Вельямінова, так, звиняйте, від того й завоняло. Його теж цар у столицю закликав. Він і там намагався оборонити наші давнини. А коли побачив, що нічого не виходить, виказав цареві все, що про нього думає і про імперію його. Цар саме з церкви виходив з усім почтом, з усіма

міністрами і генералами. Й Полуботок йому просто у вічі… Закинули Полуботка в Петропавловську фортецю, там і придушили.

— У документах сказано, що помер від хвороби.

— Хочете — вірте, хочете — ні. Знаєте ж, що цар і свого сина Олексія задушив.

— Теж помер.

— Еге ж. Цар бенкетував із своїми, а тоді вийшли з Петром Толстим, який царевича з — за границі виманив, — цар обіцяв царевичу всілякі милості, а тоді жили з нього тягнули, — отож вийшли з Толстим, сіли в човен, і матроси перевезли їх на острів до фортеці. Біля каземату, темниці, де царевич сидів, стояла варта, два Петра зайшли до темниці, а в скорім часі вийшли й сказали, що царевич помер.

Попереду під шатрищем дерев стояла пітьма, й вони повернули назад. Охоронці притиснулися до тину. Поминули їх.

— А останній гетьман?

— Одноокий Апостол? Сидів, як миша під мітлою. Сидів мовчки й думав.

— Про що ж він думав?

— Усе про те ж.

— Про що?

— Про свободу. Всі гетьмани про неї думали. Й козаки. Ця ниточка не переривалася. Тільки, окрім думок, він уже нічого не міг. Мав загрозу з усіх боків. Наляканий. Під наглядом.

Довго не спав цієї ночі Кирило Розумовський. Крутився у м’яких перинах (перини привезені з Петербурга), кілька разів підходив до вікна, дивився на відсвіти багать, які все ще палахкотіли над Есманню. Вони горіли до ранку. Й майже до ранку не спав Кирило. Думав. Найперше про те, для чого оте все йому розказував генеральний підскарбій. Хотів налякати, застерегти? Не схоже. Говорив щиро… Та й сам ризикував. А отже зважився. Адже міг він, Кирило, на нього донести, взяти на вивід. Може, таки й справді розказати про все Теплову, який приставлений як суправитель. Але те було б… нечесно. Підскарбій відкрив йому чимало прихованих потоків, він його ні в чому не переконував, ні до чого не кликав. Але оте… Про ниточку свободи, яка ніколи не переривалася. До чого це? З Олексієм вони теж трохи гомоніли про щось подібне. Брат казав, що треба допомагати своєму люду. Що треба допомагати словом, що криця зараз не до місця. От він і допомагає словом, нашіптує на вухо Єлизаветі про кривди краю і просить її ласки. А він, Кирило? Ні, про крицю й мови не може бути. Та він і боїться, й не вірить, і не хоче криці. А от… піднести народ можна. Піднести його культуру, освіту. Український люд і так стоїть вище тих — таки московітів на голову. А треба — на десять голів. Він, Кирило, запровадить тут університети, найперше — в Батурині, де буде його столиця, він підніме Батурин з руїн. І буде цей університет в десять разів кращий від Петербурзького і Московського, які зараз фундують. І запрацюють тут друкарні, й випускатимуть вони газети та журнали, як у Франції або Італії, і будуть театри, капели. Козаки співатимуть тут, а не в Петербурзі. Й піде слава по всьому світу.

Підносився думкою, й було йому гарно. Й приснився йому театр, і гарні артисточки в легкому вбранні, але встав він розбитий, з болями голови і шумом у вухах. Усупереч снові і звабним видінням наказав запрягати карету й поїхав у Батурин, колишню резиденцію гетьманів, спалену Меншиковим. Ходив по руйновищу, зарослому бур’янами, де —

не — де вгадувалися колишні будівлі, купи посірілих від дощів головешок на місці фортеці, попросив показати місце підземного ходу, яким зрадник — наказний прилуцький полковник Ніс — через своїх осавулів — провів до фортеці російських солдатів, котрі вдарили в спину, а потім кололи, вішали, катували полонених, палили в хатах жінок і дітей, понапивавшись — а питва було доволі — ґвалтували жінок, Меншиков і цар під’юджували їх з — за стін фортеці. І, як завжди в таких випадках, працювала уява: якби хтось із захисників вчасно побачив тих, які заходили в прохід? Адже російське військо вже відступало до Глухова, а шведи переправлялися через Десну за сорок верст… Йшли вони через ліси і болота, потомлені й голодні, московіти на їхньому шляху палили села і хутори, збіжжя і худобу, а в Батурині були величезні склади продовольства і свинцю з порохом, яких у шведів було лише на дві гармати…

Невідь — звідки зринула в гетьмановій голові думка про відбудову Батурина, про перенесення резиденції сюди. Виникла в спротив чомусь, а чому, і сам не знав. З того дня та думка не полишала його. Й він добився в Єлизавети указу на перенесення гетьманської столиці з Глухова в Батурин. З допомогою двох італійських архітекторів розробив проект великого цегляного палацу з двома флігелями, незабаром запрацювали цегляні заводи, велика суконна мануфактура, завод листового срібла і розпочалося будівництво тимчасового дерев’яного палацу, а глухівський палац буде розібрано, поставлено в Батурині і віддано під генеральну канцелярію і суд. Пізніше палац, як і все місто, царським указом перейде у "вічне і потомственне володіння Кирила Розумовського".

"Її Імператорської Величності Малоросії Обох сторін Дніпра і Військ Запорозьких Гетьман, сенатор, генерал — ад’ютант, дійсний камергер, імператорської Санкт — Петербурзької академії наук президент, лейб — гвардії Ізмайлівського полку підполковник і обох російських імператорських орденів Святого апостола Андрія і Олександра Невського кавалер, граф Кирило Розумовський.

Духовним і мирським володарям, які проживають в полку, з полковою старшиною, сотниками і з іншими того полку чинами і кому про те відати належить.

В бутність Малої Росії… на прохання гетьмана Богдана Хмельницького з усіма малоросійськими чинами і військом договорено і поставлено в пунктах: в 1–му — війську Запорозькому, а в 3–му — шляхті — своїми судами судитися і вільність свою мати, в добрах, судах і поміж собою старшин на уряди судові вибирати і через тих же урядників суди земські і графські відправляти як всьому війську Запорозькому, так і шляхті, які перебувають в Його Царської Величності Малій Росії, як і колись, дані їм права, привілеї і вольності ні в чому не порушувати… До того ж, як заведено, особливі за правами малоросійськими підкомірні, мають бути і особливі суди земські, від яких належні до розгляду справи до них підкомірними надіслані повинні бути, оскільки полкові нинішні канцелярії обтяжені. Гетьман Граф Кирило Розумовський".

Це був один з перших універсалів Кирила Розумовського, аби впорядкувати в Україні судочинство, зменшити судову тяганину та привести всіх до однієї законної відповідальності. Гетьман підготував цей універсал, оскільки побачив у канцелярії таку кількість скарг, нерозібраних справ, що жахнувся, й вирішив надалі розділити їх на військові, цивільні, торговельні та інші, аби люди судилися за давніми українськими правами, ознайомившись з якими визнав їх доцільними.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

З підказки генеральних старшин, а також розуміючи сам, гетьман вирішив об’їхати всі українські полки, щоб на місці познайомитись з ними. Але на початку поклав упорядкувати власні маєтності. Йому було надано у вічне володіння міста Батурин, Почеп, Ямпіль з повітами, Гадяч, Шептаківську, Чеховську і Биховську волості, а також ряд інших містечок і сіл, у цих маєтностях було понад десять тисяч дворів.

Вирішив розпочати огляд з Батуринської волості, куди мав намір перенести резиденцію. Виїхав у кареті, запряженій четвериком гнідих, в поводі вели також для нього верхового коня. За каретою їхало сорок охоронців — гвардійців. Був початок літа. Вже одцвіли сади, половіли жита й над ними курів зеленавий пилок, в житах били перепели, в небі тяглась до річки вервечка чапель, своїм криком нагадуючи скрип немазаних коліс.

Спасенна земля, спасенний край!

Тиша і спокій, і лагідність у всьому заколихували, хилили в сон. І раптом Кирило щось побачив. Спершу подумав, що то йому здалося. Протер очі, втупився у віконечко карети. Полем, навкіс, напереріз кареті мчав до дороги вершник. Охоронці сполошилися, кілька їх виїхали наперед карети. А вершник вже майже домчав до дороги. І враз ніби щось вдарило по ньому, кінь спіткнувся (потім Кирило довідався, що біля дороги була канава), полетів шкереберть, а вершник через його голову — на дорогу. За кілька митей карета під’їхала до нього, машталір хотів об’їхати розпластане тіло, але граф наказав зупинити карету й зістрибнув на дорогу. Перед ним лежав зовсім юний хлопець, ще майже дитина, білозубий, з ластовинням довкола носа, шкіра на його лівій щоці і на лівій руці по плече була знесена, там кривавилося. Кирило нахилився. Хлопець кліпнув одним оком — друге заплило, — тихо мовив:

— Пане гетьмане, там попереду у яру місток знесло водою після дощів. Там вже один купець убився.

Кирило не знав, що йому сказати, звідки хлопець довідався, що їде гетьман.

— Занесіть його в карету, — мовив.

Осавул накручував на держак нагайку.

— Він закривавить все.

— Покладіть на мого плаща.

Коні бігли підтюпцем. Хлопець стискував зуби, аби не плакати й не стогнати.

— Хто ти? — запитав гетьман.

— Пастух, череду пасу.

"Зовсім як я", — розчулено подумав Кирило і вголос:

— А де ти живеш?

— При церковному шпиталі.

Шпиталь був у старій кособокій хаті при церкві. Там в основному жили старці, кілька калік. Метушився дячок, вийшов з хати піп.

— Його треба лікувати, — сказав Кирило.

— Зараз ми пошлемо по бабу Мартоху, — мовив дячок.

— Це по шептуху?

— Ні, вона гарна знахарка. Лікує зіллям. Вона враз накладе потрібне зілля, припарки.

Хлопця занесли до шпиталю. Прийшов сотник, років сорока чоловік, чорновусий, гожий з себе, не запобігав, не кланявся вельми.

Гетьман сказав, що це село (перше з ключа його сіл, яке трапилося на шляху) наділено йому на ранг, тобто воно його.

— Мабуть, так, — погодився сотник, — але це село козацьке, тут майже всі козаки, тільки з десяток посполитих, підлеглих вашої світлості. Так що прибутків вам з нього буде небагато.

В цей час за спиною в Кирила почувся лемент. Він оглянувся. До нього поривалася стара жінка, розпатлана, розкуйовджена, двоє козаків її не пускали.

— Пустіть! — звелів гетьман.

Жінка підбігла і впала Кирилові в ноги, колінкувала до його чобіт.

— Ой, паночку, вельможний паночку, порятуйте, явіть вашу високу милість.

— В чому тебе рятувати?

— Не мене, а сина Карпа. Закували його, на спитки беруть. Ой, пропав він, пропав нізащо.

— За що закували?

— Москаль хотів коня забрати…

— Як забрати?

— А так, як у всіх вони беруть. А Карпо кинувся, схопив за вуздечку, схарапудив коня. Москаль тоді до зборні, до свого офіцера: "Слово і діло государеве". Буцімто Карпо на саму царицю щось сказав. А що він може сказати, він же її не знає.

Кирило нахмурився, погано починалася його дорога.

— Приведіть Карпа, солдата і офіцера.

Їх привели дуже швидко. Солдат був вельми голінний, молодецький, з кирпатим носом, нахабними світлими очима — справжній хазяїн тутешніх місць. Не знітився перед гетьманом, почував свою безкарність.

— Він, — гетьман вказав на Карпа, — справді лаяв Її Величність?

— Лаяв, усіма поносними словами.

— А хто це чув?

— Я.

— А ще хто?

Солдат затнувся.

— Ось вона, — вказав на Карпову матір.

— Бреше він, як пес! — скрикнула жінка.

— Ти лаяв? — Кирило до Карпа.

— За щоб я її лаяв. При чім тут вона.

Кирило вже добре знав, що таке "слово і діло государеве". Звинуваченого будуть катувати доти, доки не закатують, а якщо зізнається — відбудеться легшою смертю: відітнуть голову.

Кирило подивився на офіцера, той знітився, бачив, у який бік повертає справа.

— Ти знаєш, хто я? — вже грізно запитав Кирило.

— Гетьман…

— І генерал — поручик війська Її Величності. Як же ти кував козака, не маючи свідків його провини? Ти ж знаєш, що є закон…

— Винуватий, ваша світлосте.

— На два тижні під арешт. Доповіси своєму начальнику. А цьому — на солдата — тридцять батогів. Козака відпустіть. — І повернувся спиною.

"Треба щось робити з цими московськими полками. Плюндрують край".

Дорогою, попід самим тином, ішов гурт жінок. Ще молоді, а страшенно обірвані, йшли з галасом, з реготом. На плечах несли щось велике, змотане.

— Куди вони? — запитав у сотника.

— На став. Риба грає. Це я велів.

— На ставу є млини?

— Немає.

Кирилу захотілося подивитися на став. Він бачив, як молодиці розмотували невід, як заходили у воду.

— Секлето, ти дуже високо закасалася, ще випурхне щось.

— Ось цей великий пан упіймає, ха — ха — ха!

Кирило почервонів. Молодиці йому подобалися. Вони заходили у воду, по троє на крило. Сотник стояв на березі, курив люльку, дим зносило на Кирила, дим був пахучий. З лепешняку знялося три чаплі, залопотіла крилами дика качка, на розсохатій вербі кувала зозуля. Курів плоскінь над ставом, висвистував вівчарик, високо вгорі розпластався на дужих крилах орел, виразно біліли дві плями внизу на крилах, гуси на ставу знялися й полетіли в село. Благословенний край, благословенна земля. Й згадався козак, закутий у залізо… Не благословенна земля.

— Нижче ліве крило опускайте. Заходьте від куща. Швидше, швидше ворушіться.

— Скажеш це вночі своїй жінці.

Молодиці витягли волок. Він був повен риби. Витрусили його на траву, зайшли ще раз. А тоді перебирали рибу, сортували. А під триногою, під велетенським казаном уже горів вогонь. Кирило повернувся, щоб іти, але його зупинив сотник:

— Лишайтеся, пане гетьмане, покуштуєте юшки: сомик попався і два судаки. І лини є гарні. Такої юшки ви ніколи не їли. Не погребуйте.

Це було сказано так просто, так щиро, що Кирило, хвилю провагавшись, погодився.

Юшка була справді дуже смачна, з петрушкою, цибулею, кропом, добряче наперчена. І чарка горілки вельми засмакувала гетьману.

— Горілку де берете? — запитав Кирило.

— Самі шафуємо, — не став обманювати сотник. — Тільки ми для себе, це он Середина — Буда шафує на пів — Московії.

"Треба буде довідатися все про горілчаний промисел, — подумав гетьман. — І навести там лад". Вони одійшли під вербу, розмовляли, Кирило розпитував про сусідні села, які також належали йому, котрі з них козацькі, скільки землі, які мають промисли. В цей час з вулички, яка вела на луг з села, підійшла дівчина, чи жінка, тілиста, з великим круглим обличчям, з великими, як паляниці, грудьми, в баєвій з мушками юпці, передня запаска — синя, задня — червона.

— Пане сотнику, — з ходу сказала вона крикливим голосом, — Омелько мене збезчестив.

— Отакої, — вибив об вербу люльку сотник. — От негідник, от почвара. Ось я йому. — І до дівки: — А ти що хочеш, щоб я його на тобі женив?

— Свят — свят, нащо він мені здався.

— Тоді що?

— Відшкодування.

Сотник підморгнув гетьману:

— Компенсації. Грішми? Добре, буде тобі відшкодування. Приходь, як череда йтиме. — І покликав від казана хлопця: — Степане, жени до мене Омелька.

За півгодини Омелько стояв перед сотником. Високий, вислоплечий, висловухий, з великими, здивованими, як у теляти, очима.

— Слухаю пана сотника.

— Ах ти розпутник, ах ти курвій, ти що ж це… Вівдю збезчестив. Мабуть, цноту її забрав.

— Яка там цнота, — махнув рукою Омелько.

— Тим більше. Добрий чоловік бачить калюжу — обійде її. А ти… Поклав на наше село безчестя. Увечері, як ітиме череда, принесеш три копи грошей.

— Де ж я їх візьму…

— Де хочеш. Продай щось або позич. А то — в холодну. І на ганьбу під церковну дзвіницю.

Кирила так зацікавила ця справа, що він залишився до вечора. Коли пройшла череда, заповнивши запахом молока вузькі вулички, і вляглася пилюка, з обох країв сотникових воріт стояли Омелько і Вівдя. Спершу сотник покликав Омелька.

— Приніс?

— Приніс.

— Давай. А тепер стань отам за перелазом під грушею і постій.

Підійшла Вівдя.

— На гроші.

Вівдя дякувала, кланялася, гроші, як і ведеться, заховала в пазуху. Пішла. Тоді сотник покликав Омелька:

— Біжи й забери свої гроші.

Омелько наздогнав Вівдю, шарнув рукою до пазухи. Але Вівдя як деменула його, то Омелько перелетів вуличку й гепнувся на тин, аж той затріщав. Вівдя швиденько вернулася в двір до сотника.

— Отакий він, цей Омелько, — поскаржилася. — Не встигла я й до кінця вулички дійти, як він наздогнав і — за пазуху до мене.

— От ледащо. А гроші він забрав?

— Отак би я йому й віддала. Я його як шимонула, то він через дорогу перелетів.

Сотник крізь дим із люльки примруженими очима дивився на Вівдю. Мовчав. Вона бачила в тому погляді щось незвичне, нітилася.

— Чого ж ти, Вівде, — випустив клубок пахучого диму, — не шимонула його тоді, як він ліз тебе безчестить?

Вівдя зніяковіла, опустила погляд.

— Так він… Так тоді…

— Давай гроші. Йди з — перед моїх очей! — І до саду: — Омельку, йди сюди. На твої гроші. Тільки надалі будь обачнішим.

Кирило спостерігав за тим усім з повітки, дуже сміявся й дивувався мудрості сотника.

Перед від’їздом Кирило зайшов до шпиталю. У шпитальній кімнаті, хоч там і попідметено й витерли три шибки єдиного вікна, стояв сморід, було темно.

Хлопець лежав, обкладений мокрим ганчір’ям поверх зілля.

— Як тобі?

— Легше. Боліти майже перестало.

— Як тебе звати?

— Самійлом.

— От що, Самійле. Як одужаєш, приходь у Батурин на мій двір, скажеш Кочерзі, управителю, або Кецику, що я просив тебе прийти, візьму на службу. Гаразд?

— Ой, ваша світлосте, не знаю, як вам дякувати.

— Справною службою.

РОЗДІЛ ДЕВ’ЯТИЙ

Крізь дрімки Олексій почув чиюсь ходу. Він одразу впізнав, що йде Єлизавета. Дуже здивувався, сів на постелі. Він вже й не пам’ятав, коли вона сюди приходила востаннє. Олексій й сам ночував у палаці дуже рідко, тільки тоді, коли доводилося бути на балу або верталися здалеку з імператрицею, коли був дуже втомлений. А річ у тім, що фаворитом Єлизавети став один із знатних братів Шувалових, Іван, Олексій же був колишнім фаворитом. Нещодавно Іван Шувалов отримав мешкання в царському палаці. Але, окрім Шувалова, за цей час у коханцях Єлизавети побувало чимало інших достойників. Найперше їй приглянувся матрос Лялін на імператорській барці, весляр. Великий, дужий, з дикими очима, з м’язами, які так і рвалися з — під матроської сорочки, напиналися, і все там напиналося, рвалося нагору. Барка пристала до одного з островів, для Єлизавети поставили на острові намет, вона наказала Ляліну прийти туди, а сама вдала, що заснула, і на

неї тоді, як вона казала, "взошел ангел". Він отримав чин камергера та орден Святого Олександра.

В Єлизаветі закипіла кров розпутного батечка Петра Скаженого і не менш розпутної матері Марти (Катерини) Скавронської, повії, маркітантки прусського, а потім московського війська. Безмежна влада, безмежні можливості — як тут не спробувати втіх, доступних людині. Грала кров, вела грузькою стежкою, й вона вже не опиралася. Гаряче молилася Богу в молільній кімнаті, просила в нього прощення, обіцяла гнуздати свою жагу… й не могла. Жага пересилювала навіть страх Божий. Жарка хіть розпирала груди, вона аж тремтіла, коли бачила міцного, гарної вроди мужчину. Була ненаситна. Й знову ж прикладом був батечко, та й інші вінценосні достойники. Де вони зараз, у раю чи в пеклі? Того ніхто не знає. А життя пролетить, як весняна вода в бурчаку. Й скільки можна од нього отримати втіхи.

Вона сама про це якось сказала Олексієві. Сиділи на лавочці в Царському Селі над ставом, у якому пливли хмари, й став щоразу мінився: з світлого, веселого на темний і похмурий.

— Отаке й наше життя, Олексію, — сказала. — Й ти не приймай близько до серця. У світі немає нічого вічного. Все міняється.

— Ну, не отут, на землі. А в серці. Найперше кохання.

— Там найшвидше. Ти бачив десь вічне кохання? Мовчиш. Немає його. Є повага, звичка.

— А Ісус і Марія?

— Там і не було нічого. Божий обов’язок. Божий обов’язок треба сповняти. І я його сповнятиму. Клянуся.

Коханці в Єлизавети були різні: нахраписті, бундючні, скромні (дуже мало), і всі намагалися використати момент, хапонути якомога більше, злетіти якомога вище. Олексій дивився на них іронічно — спокійно, він нічого не просив, воно само йшло до нього…

Кучер Войчинський також зійшов з облучка просто в постіль Єлизавети, цей промайнув так швидко, як пролітає карета повз верстовий стовп, а от Микола Бекетов змусив похвилюватися Івана Шувалова. Вихованці кадетського корпусу ставили трагедію Сумарокова, Бекетов грав головну роль, грав добре, а далі зів’яв, невдовзі, зображаючи сонного, заснув справді, й дуже міцно. Завісу опустили. Єлизавета зійшла на сцену, вона не дозволила будити сонного актора, сиділа й дивилася на херувимське обличчя в кільцях білявих кучерів, на ніжні губи, на пушок над верхньою губою. До наступної вистави одяг на Бекетова шили під наглядом Єлизавети (дорогоцінні персні, діамантові ґудзики, дорогущий годинник), вона той одяг приміряла на нього й сама одягала. За кілька днів він уже був сержантом гвардії, а далі майором, потім і полковником. Шувалов занепокоївся, й тоді він порадив Бекетову мазь, щоб той позбувся ластовиння навколо носа. Бекетов послухався, намазався, і обличчя ("мордяку" — Шувалов) йому рознесло, воно вкрилося при — щами й дрібними виразками. Змушений був полишити палац, закінчив астраханським губернатором, розводив виноград і шовковичну гусінь і вславився торговим умінням.

Шувалов заспокоївся. Спочатку він чіплявся й до Олексія. То більше, імператриця залишила в царському палаці Олексієві апартаменти, їздила до нього в Гостиліци, а День святого Олексія завжди проводила в Аничковому палаці, на балах дуже часто танцювала з Олексієм і за стіл садовила поряд з собою. Першого разу, побачивши, як танцює Олексій (хоч його й навчав придворний балетмейстер, але він не показував вправності в танцях), сказав: "Тобі корова на ногу не наступила?" — на що Олексій з усмішкою відказав: "Було, це саме тоді, коли вона тебе хвостом по пиці хвецьнула", й далі на всі кпини, колючки відповідав усміхом або якимось дотепом. А потім на балу Єлизавета витягла з кіс

розкішну, небаченої краси троянду (вона чимось їй заважала) й звеліла Шувалову потримати її, він її довго носив, відтак загубив й кинувся шукати по всіх підвіконнях, заглядав за спинки крісел, злякався, спаленів, і тоді Олексій вказав пальцем: "Он вона, під тією пальмою, у вазоні", Шувалов кинувся туди й знайшов троянду. Він змирився з існуванням Олексія. Той знав, що зазвичай колишніх фаворитів зводять зі світу, в кращому разі засилають на край світу, спочатку придворні вельможі чекали на таке, а тоді побачили, що імператриця тримає малороса в попередній милості, притихли. Єлизавета приходила до Олексія за порадами в багатьох житейських справах, Олексій завжди радив розумно, розсудливо, аби не нашкодити нікому. Й було ще щось, що в’язало її з Олексієм. Пам’ятала його сильне гаряче тіло, його ласки — ніжні, спокійні, почувала, що не може до кінця одірвати його од серця. Неначе поклав хтось туди грудочку чогось доброго, певного, свого.

А що мав робити в цьому становищі Олексій? Спершу закололо в серці. Не почувався повноцінною людиною, а те, що перед ним запобігали, низько вклонялися, не радувало його. Якби оце все було в Лемешах, мабуть, тягав би за коси Єлизавету. А так, хто він такий? Хто він при ній? Яке має право, яку владу? Й спали на думку пташки, які висять в оранжереї в золочених клітках, усе в них є, і сім’я всіляке, і вода, а немає волі. Співають з туги. Гирями повисли на ньому і ордени, і камергерство, і графський титул, від них не відмовишся й без них уже не проживеш. Отак і волікся по царині життя.

…Єлизавета увійшла зі свічкою в руці, свічку поставила на столик, сіла на ліжко. Навіть при тьмяному світлі Олексій побачив, що вона схвильована, нездоровий рум’янець грає на обох її щоках.

— Лізо, щось сталося?

— Сталося, по всьому Літньому саду на шпичаках огорожі листки підбурливі розвішані.

— І що в тих листках?

— Як тільки волею Божою Іван престол одержить, всіх на сосну, щоб не переступали права передніх царів. Мене — в Неву. І всіх, хто при дворі, повісять на деревах у Літньому саду. І тебе там названо.

Олексій правою рукою взяв Єлизаветину ліву руку, ледь стиснув її. Це був потиск не коханця, а друга, чи й батька. Лівою рукою легенько погладжував.

— Лізо, це залякування. Той, що хоче щось вчинити, не погрожує, а робить. — Він помовчав. — Лізо, розкажи про цього Івана Антоновича. Я дещо чув, але не певно.

— Ну, це внук царя Івана.

— Якого?

— В царя Олексія Михайловича було два сина: Іван, старший, і Петро — мій батько. Вони вдвох сиділи на двомісному троні, а за ними — регентша, Софія, їхня сестра. Вона й правила. А тоді Петро ввійшов з нею в розмир, почав домагатися царства і врешті заточив її у монастирську темницю. А Івана… Івана посунув з трону. А той за законом залишався першим спадкоємцем трону, отож і його нащадки — перші спадкоємці.

— То Петро Великий — незаконний цар?

Єлизавета нахилилась близько до Олексія. Її очі блищали.

— Ми всі незаконні. І я також, у тому то й річ. Я народжена до того, як батько, Петро, повінчався з матір’ю. І сестра моя старша, Анна Петрівна, також. Щоправда, вона й не могла претендувати на престол, бо, бувши Гольштинською принцесою, прийняла католицтво. А Іван

Антонович… Його мати — донька царя Івана — була за принцом Брауншвейзьким, а та, в свою чергу, за принцом Брауншвейзьким Антоном, отож Іван Антонович нащадок по прямій лінії. Тоді, коли мене возвели на престол, він був немовлям. Я хотіла, щоб він з матір’ю, батьком і іншими родичами виїхав у свою Брауншвейгію, й відпустила його. Але всі мені почали казати, що це прецедент, що будь — який іноземний монарх прихистить його й піде війною, відвойовуючи престол для законного спадкоємця. І їх повернули. Вони жили в Ревелі, далі в Ризі, Оренбурзі, а потім в селі Холмогорки на Двіні. За цей час у Анни Леопольдівни народилося ще двоє дітей, Петро і Олексій, але обидва померли немовлятами. Й померла сама Анна. Там, за високим муром. Й була спроба забрати Івана, австрійський посол Берг це замишляв. І тоді довелося Івана Антоновича одправити в Шліссельбург.

— І що він там? — пальці перестали пестити руку Єлизавети.

— Ну… сидить.

— Сам?

— Сам.

— Людей не бачить?

— Не бачить.

— Бідний хлопець, — вирвалося зітхання в Олексія.

Запанувала довга мовчанка.

— Лізо, а хіба не можна його випустити? Нехай би їхав у свій Брауншвейг.

Тепер зітхнула Єлизавета.

— Можна… А тільки… вхопляться за нього. Найперше — Фрідріх II, король прусський, войовник великий, найбільший після Карла Великого. У нас і так ідеться з ним до розмиру.

Олексій зітхнув знову.

— І все одно… Закон християнський… В темниці, сам, без людей.

Єлизавета висмикнула руку, одначе сама знову втиснула її Олексієві в пучки.

— Ти добрий, Олексію, дуже добрий. А тільки ж… Тут не про серце йдеться. Тут влада, трон… Вони наді мною. І кругом недоброзичливці, затаєні вороги. Кругом. Он навіть Катерина, племінниця моя, велика княжна. Так і стриже очима. Вона б давно… Тільки не те що прав законних, а й незаконних не має. Хто вона? Гольштинська потіпаха. А я… Мабуть, таки його відпущу. Поцарюю ще років три в спокої, а тоді… — й міцно стиснула Олексієві руку. — Посунься, — сказала просто. Скинула з себе халат і лягла до Олексія. — Я всього боюся. Скрізь вороги. Он син наш… Бояри… Од животика помер… Дали щось. — Вона вдруге нагадала про смерть їхнього сина. — І за дочку боюся. А ти? Ти такий добрий, такий хороший… — І міцно обійняла Олексія за шию.

Вона знову була жагучою і вигадливою, як і колись. А Олексій, який давно не знав жіночого тіла, жіночої ласки, загорявся раз по раз і, ледь відійшовши, загорявся знову, не відпускав її.

— Ти найкращий коханець, — сказала вона.

Йому це трохи й полестило, а водночас образа торкнулася серця — вона відверто зізнавалася, що віддається багатьом коханцям. Хотів сказати це — не сказав. Лежав і думав, який його приділ на землі.

Коханця? Немає такого приділу. Бог кожного ставить на якусь певну стежку. Для чого? Цього ми не знаємо. Знає тільки він. І в усьому є смисл. Мусить бути. Який його смисл у цьому житті? Їсти — пити? Певно, що ні. Допомагати. Кому? Своїм людям. Допомагати скільки можна. Скільки його душі. І серця.

За вікном вила хуртовина. Злі вітри налітали з моря, з темних ялинових лісів, і били у вікна, заліплювали їх, хурделиця шаленіла, свистіла, ревла, неначе хотіла накрити це випадкове місто, поховати його навіки під білим саваном. В грубці потріскували березові дрова, було затишно, тепло в постелі, а він згадував віхоли в ріднім краю, коли, одягнений у кожух і кирею, йдеш поперед саней, везеш у село сіно з лугу, й не видно дороги, не видно нічого, а ти торуєш шлях, тебе чекають дома, й так затишно та гарно на душі.

Єлизавета не встигла випустити Івана Антоновича — помер. Це зробила Катерина II, випустивши його на той світ. З властивою їй підступністю й підлістю. Катерина часто ходила в казарми до гвардійців, які возвели її на трон, пила з ними горілку, злягалася, могла обслужити цілу роту. Підговорила одного з них, Василя Мировича, щоб він звільнив Івана Антоновича й вивіз за кордон, той послухався, підібрав помічників, а тим часом цариця сповістила варту — капітана Власьєва і поручика Чекіна, — що прийдуть визволяти бранця й щоб вони тоді його вбили. Так загинув Іван Антонович — Іван VI. Мировича теж було страчено, і вибито всю рідню до ноги, щоб не лишалося свідків.

Наступного дня Єлизавета була жвава, весела, скакала на світло — сірій кобилиці по полях і перелісках, вполювали вовка і четверо зайців. Зупинилися в березовому гайку, поставили столик для іменитих гостей, пили й закусували стоячи. Єлизавета смачно гризла шмат оленятини на дерев’яному пруті, з якої крапав жир. Біля неї обгризала курячу ногу принцеса Катерина.

— Одійди, — раптом сказала Єлизавета. — Од тебе смердить.

Катерина спалахнула.

— Це французькі парфуми.

Єлизавета нагнулася.

— Це — гівно.

Лесток ледь помітно показав Катерині на чобіт — вона справді вступила десь в собаче лайно. Катерина мовчки відійшла.

Олексій та Кирило стали під дикою грушкою. У зелених кучерях грушки виспівувала якась птаха, між гілками виднілося гніздечко.

— Ось нам всім приклад, — тицьнув пальцем угору Олексій. — Прожити, як птаха небесна. Тихо, мирно, нікому не вчинивши шкоди.

— На жаль, ми не птахи, — відказав Кирило.

Він три дні тому приїхав до Петербурга — занудьгував за високосвітським товариством, та й мав обов’язок наглянути за Академією, президентом якої залишився. Запросив з собою відвідати Академію і Єлизавету, з ним були Апостол, Маркевич, Горленко. Апостол виголосив вітіювату вітальну промову імператриці, йому відповів від імені Єлизавети фельдмаршал Мініх. В Академії були на лекції з фізики професора Крафта, дивилися в мікроскоп і в закіптюжені скельця на сонце, оглядали Кунсткамеру, яку заснував ще Петро І, там всілякі потвори, які відповідали хворобливій вдачі царя. Коли імператриця й супроводжуючі її особи пішли в Сенат, Кирило затримався й вчинив нагінку за великі грошові витрати (тільки на переклад книги про фортифікацію вже витрачено три тисячі п’ятсот карбованців, а роботі не видно кінця), за те, що не зроблені карти, як було заплановано раніше, потім довго бесідував наодинці з Ломоносовим, відтак той читав йому ідилію у віршах "Полідор", Кирило похвалив і сказав, що в поезії він не

дуже тямкує, але здається йому, що поемі "не вистачає делікатності форми. Та й звідки їй узятися, мистецтво в Росії ще не народилося".

Поки мисливці пили та їли, Кирило говорив з Олексієм про Академію, а в кінці сказав:

— …Але я не міг вибрати хвилі, щоб поговорити з імператрицею про глухівські справи. А мені конче потрібно. Старшина чекає від мене добрих справ.

— Зараз поїдемо в Літній палац, може, там буде менше люду. А якщо не вдасться — запросиш її до себе на Мойку. Ти приїхав з далеких країв, тобі можна… Почастуєш її всіляким нашим смачненьким.

З полювання поїхали просто в Літній палац. Підйомний механізм підняв їх у дивані з подушками до великої зали з дерев’яним паркетом, визолоченої і пофарбованої в зелений колір, яка увечері освітлювалася люстрами і жоранделіями. Імператриця підійшла до відчиненого вікна, Олексій і Кирило — за нею. Гостей ще не було, тільки з’їжджалися.

— Ми хотіли… — заїкнувся Кирило.

У двір шестериком заїхав французький посол, кружляв довкола клумби, побачивши імператрицю, зняв капелюха з пір’ям, розкланювався. Імператриця помахала йому рукою:

— Які ці французи люб’язні.

Це могло означати: ввічливі, не лізуть зі своїми справами. Кирило затнувся. Обідали. Єлизавета їла гречану кашу з бараниною і вареники з полуницями. Полуниці привіз з України Кирило і встиг передати до палацу. Чимало гостей також їли вареники з полуницями.

— А ти? — звернулася Єлизавета до Олексія.

— Я чоловік простий і через те п’ю тільки шампанське і їм жульєн та антрекот, — з усмішкою відповів той.

Відтак прогулювалися в саду. Яріло сонце, водомети розбризкували срібні водяні струмені, мармурові статуї сліпили очі, тільки з грота, оздобленого заморськими раковинами, повівало прохолодою. Над Єлизаветою камердинер тримав "солношник" від сонця, на ній був голубий люстриновий плафон з блондами, парчова мантилья з горностаєвим хутром, була велична й чарівна, хоч вже трохи й розповніла. Пройшли в кінець саду, Єлизавета зайшла в оранжерею і по хвилі вийшла та подала Олексієві великий стиглий ананас.

— Це тобі, — мовила зі сміхом, — ти в нас любиш все просте.

Шувалов дивився з — під лоба. Він стояв поруч з Кирилом, суперничав з ним діамантовими ґудзиками на камзолі. Єлизавета — таке з нею бувало не раз — заявила, що вона втомилася й хоче відпочити. Немов з — під землі десь взявся килим, застелений шалями, подушка, вона вклалася на них. Гості стояли, не насмілюючись піти, бо ж не знали, скільки спатиме імператриця. Раптом у фельдмаршала Мініха, який стояв біля самого килима, засмикався ніс, затремтіли губи, й він, схопившись рукою за носа, голосно чхнув. У ту ж мить йому в голову полетів позолочений черевик і приклався до самого лоба — імператриця кинула його дуже влучно. Ніхто не сміявся, Мініх скривився й відійшов геть.

Єлизавета спала з півгодини. А потім вона понтирувала у фараона, по тому розмовляли про оперу, обговорювали одразу дві: одна була про римського імператора Тіта, друга називалася "Радості російського народу при з’яві його Астрея". Астрей, зрозуміла річ, була Єлизавета, тут ще висунувся дячок з Чемерка, який теж уже давно жив при дворі, він знахабнів і вимагав, щоб оперою диригував тільки він.

— Дяче, — сказав Олексій, — хоч ти і вчитель мій і колись добряче луснув мене смичком, коли я потягнув не той глас, але боюся, що від твого диригування на десять верст довкруж позриваються з прив’язі корови й розбіжаться світ за очі. Швець знай своє діло, а в кравецтво не втручайся.

Дячок образився.

— Мало я тебе тоді потягнув.

Далі імператриця розмовляла лише з власником італійської опери Локателлі. Й тільки під час ілюмінації залу Кирило влучив момент між двома випалами й мовив до імператриці:

— Ваша Величносте, запрошую вас на завтра до мене на Мойку. Покажу вам звіра небаченого: зінське щеня називається. У нас існує така примовка: злий, як зінське щеня. І є свіжі раки з Батурина, з річки Сейму. Віднині ви їх матимете, коли захочете, я наказав закласти на всій дорозі станції для перевозу раків.

Єлизавета схитнула головою. Далі почався маскарад, усі чоловіки були одягнені в жіночі строї, жінки — в чоловічі, так веліла імператриця, ті й ті стояли лавами одні навпроти одних. Першою була кадриль, Єлизавета знову танцювала її з Олексієм.

Кирило не вельми сподівався, що імператриця приїде до нього на гостину, то більше, того дня він сам приймав австрійського посла Естеразі. Сиділи в малій, голубій, вітальні, гостей було небагато. Перед цим грали в карти.

…Обід добігав кінця. Естеразі, високий, худий, як щупак, потягнувся до кишені й здивовано закліпав очима: портсигара не було. Поліз до другої кишені й панічно замахав руками. Всіма за столом оволоділа незручність: більше нікого не було, ніхто не виходив з кімнати. Всі

заніміли. Тоді Кирило підвівся за столом, виклав з кишені кілька монет і вивернув кишені. Всі інші, соромлячись, червоніючи, зробили те саме. За столом лишився старий з бакенбардами. Ніхто не знав, хто він, звідки він, є такі люди, які ходять по гостях, і всі думають, що це чийсь родич або знайомий. Відтак підвівся й він.

— Кириле Григоровичу, — сказав надтріснутим голосом, — вийдімо вдвох з кімнати.

Вони зайшли до кабінету, зупинилися біля шафи, в якій за склом Кирилів кобеняк і сопілка — талісман і згадка про далекі пастуші дні, про Лемеші. Старий, нітячись, вийняв з кишені два пакетики: в одному — загорнута в салфетку велика котлета, в другому — складені один до одного два бутерброди.

— Ваше сіятельство… можете оддати мене на конюшню. Я — бідний чоловік, зовсім бідний, колишній дійсний радник при Анні Іоаннівні, й попав у немилість, я взяв їжу внукам… Табакерки я не брав.

У цю мить прочинилися двері з вітальні:

— Знайшлась, знайшлась, вона лежала на підвіконні.

Кирило поклав руку старому на плече, у нього з очей викотилось по сльозі:

— Сідайте за цей стіл, ось папір, ось перо, напишіть прошеніє, я призначу вам пенсію зі своїх прибутків.

…Єлизавета з’явилась несподівано, без попередження — вона таке любила. Влетіла, як вихор, аж мантилья запінилася за нею. Кирило завів її до маленької кімнати, застеленої зеленим килимом, на ньому сиділо зінське щеня — схоже на крота, тільки разів у три більше, зелено — сіре. Воно справді було дуже зле — накидалося на піднесену гілочку, із якої

летіли цурки. Спереду в зінського щеняти стриміли два великі зуби. Кирило посунув до нього ногу, воно вчепилося в чобіт. Єлизавета сміялася. Звідти вони перейшли до кабінету, Олексій подбав, щоб за ними ніхто не зайшов.

— Це щеня я упіймав на лужку в одного сотника. Такого собі Соломона… ось як він розсудив одну дівку з парубком.

І він розповів про розсуд над Омельком з Вівдею, розказував майстерно, говорив за сотника, за Омелька та Вівдю, як вона деменула Омелька за гроші і якою була, коли той її безчестив. Єлизавета реготала до похлипу. А Кирило враз посерйознішав і сказав:

— Якби тільки такі пригоди я бачив. От у тому самому селі…

Й розповів про закутого в залізо козака, його матір, про офіцера.

— По всій Малоросії солдати безчинствують. Забирають все, що кому сподобається, й не заперечуй, бо понесеш важку кару. Нагодував козак гусара чи улана, напоїв, той каже — мало, у козака більше горілки немає, москаль біжить і кричить: "Слово і дєло государєве". Постоями, грабунками розорили всю Малоросію. А нащо вони там? Кордон з татарами і турками пильнують запорожці і наші козаки. І колишні російські колегіанти безчинствують. Скрізь відомий Мгарський монастир, архімандрит у казанні спом’янув, що монастирська церква була збудована на кошти Мазепи, його забрали й замучили. А він просто обмовився, не подумав. Судочинство в нас найгірше в Європі, себто і в Малоросії, і у Великоросії. Найперше: треба розділити судочинство військове і цивільне, я в нас уже розділив, увів суди земські, графські і підкомірні, кожен судить своє. Це треба зробити і у Великоросії.

Розмовляли довго. Кирило та Олексій розповідали імператриці про безправ’я люду на Україні, про беззаконня, наводили на думки, що це лихо для всієї імперії.

Єлизавета пішла, залишивши ледь вловимий запах гіацинтів. Тільки вона мала парфуми з цим запахом, усім іншим було заборонено.

Наступного дня вийшли іменні укази про виведення всіх російських полків з України, про те, що забороняється великоросам брати українців у кабалу, дозволити українцям переходити з місця на місце (власне, скасовувалась панщина), заборонялося московітам купувати землю на Україні, а також при проїзді через Україну брати москалям коней, провіант, дрова. В Сенаті здійнявся рейвах, але Єлизавета грюкнула по столу кулаком, підвелася й пішла, перед цим звеліла провести судову реформу в імперії: укласти звід законів, а для цього створити судову комісію — так їй порадив Кирило. Сама поїхала в Царське Село.

Олексія розбудив якийсь грюкіт, якийсь скрегіт, плач чи стогін. Сів на ліжку. Схоплюватися не поспішав. Тер очі. "Що це таке, знову мене будять серед ночі? Де це я? А, так, у Царському Селі".

Огниво в нього було припасене. Запалив велику товсту свічку. На підлозі валявся чоловік, на чотирьох повз до нього.

Олексій намацав під периною турецького ятагана.

— Ти хто? Чого тут? — запитав якомога грізніше.

— Ой, ой… Я, я… — белькотав чоловік і підвів голову. Олексій з подивом упізнав Івана Шубіна, нового фаворита імператриці.

— Чого ти тут? Що з тобою? — вже спокійніше.

— Пропав я… Пропав… Прости мені… Прости, — вродливе обличчя Шубіна було спотворене. Чуб розпатланий, з куточків рота текла слина. — Прости мене ради Христа.

— За що прощати? Встань. Сядь у крісло. Сядь, я сказав!

Тільки тоді Шубін послухався.

— То за що прощати?

— Убив я… Убив. Я думав, що то ти прийшов помститися.

— Куди прийшов? Коли?

— Щойно. До мене. — Шубін втомлено витер долонею обличчя, й воно трохи розправилося. Куди прийшов — Олексій уже здогадався. В Царському Селі вони жили по окремих флігельках.

— Прийшов мене вбивати з помсти. Двері прочинив. А я не спав. У мене мушкет старовинний, картеччю набитий. Я за мушкет. А воно в кущі. Думав, прийшов підглядати: в мене Єлизавета чи ні? Її не було. Прийшов убити. А тоді в кущ… Я до дверей і пальнув у кущ. Тільки застогнало. Кого я вбив? Кого я вбив? Тепер мені кінець. Може, великого князя. Він такий придуркуватий, міг підглядати.

— А чого думав, що то я?

— Ну, а як же… З — за Лізи. Що тепер я з нею.

— Якби кожен попередній коханець убивав наступного, людей би не лишилося, — сказав Олексій розважливо. — А хто бачив, хто чув?

— Ніхто. Грім віддалеку гримів. І зараз гримить. Чуєш?

Олексій глибоко зітхнув.

— Чую. — Спроквола всунув ноги в капці, одягнув халат. — Ходімо. — Переступив порога. — Ти постій тут.

Свічку затуляв долонею. Ось кущ. Розгорнув. Нічого не видно. Ступив далі. Щось темніє. Присвітив, нагнувся.

Вернувся до дверей, мовчки пішов до кімнати, сів на ліжку, вкрив ноги атласною ковдрою. Шубін стояв перед ним зігнувшись. Нижня губа відвисла, під очима сіпалися жилки. Руки тремтіли.

— Ва — ва — ва… К — к–князь?

Олексій мовчав. Раптом упіймав себе на тому, що коли в першу мить почув від Шубіна про постріл — зрадів. Зрадів біді суперника. Тепер з ним можна покінчити. Можна ще й зараз: сказати, що вбив таки князя, нехай іде заявить, що стріляв у князя, нехай кається. Зітхнув.

— Пес.

— Хто пес, я?.. Так, я — пес…

— Ти вбив пса. Ірландського сетера. То сетер дворецького.

— Сетер? Не може бути! Це правда? — Його очі засяяли, як великодні свічки: — Ти не жартуєш?

— Чого б я мав жартувати. Та й хто б поліз до тебе серед ночі. Кому ти треба.

— А ти?

— Ну, я не міг. Я — козак. Лицар. У нас так не роблять.

Шувалов упав на коліна, тицьнувся до Олексієвої руки, аж той подумав, чи не хоче фаворит його вкусити. А той цілував руки, коліна, плечі його дрібно тремтіли, з очей крапали сльози.

— Пес… Я врятований. Я живий…

З того дня Шувалов жодного разу не глянув на Розумовського зизом.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Дівчинка сиділа на воротях.

— Їде, їде! — заплескала вона в долоньки.

Кирило знав, що ні Єлизавета, ні Олексій не мають наміру приїхати. Олексій послав його, щоб він подивився на його доньку. Кирило ласував малиною, тепер він підійшов до воріт, подивився в щілину. Справді, на протилежному боці широкої галявини зупинилися дві паровиці: один фаетон і один віз, з воза позіскакувало четверо чоловіків, черідкою побрели попід лісом, охоплюючи будинок з парканом. Кирило не вагався ні на мить, він підбіг до хліва, біля якого двірник Серапіон рубав дрова, гукнув:

— Бери сокиру й біжи за мною!

Вони перебігли через молодий садок і підбігли до паркану на протилежній від воріт стороні. Кирило тицьнув рукою на стовпчик.

— Рубай!

Серапіон витріщився на нього.

— Рубай! — страшним голосом наказав Кирило. І потім: — Тепер оцей. Навались!

Вони натисли на паркан. Він хилитнувся, затріщав, і чималий його шмат повалився на той бік. Кирило притьма кинувся до коня, який

жував овес під повіткою. Кінь був не розсідланий. Підтягнув задню попругу й, не загнуздуючи, скочив на нього. Підлетів до воріт, схопив дівчинку, кинув поперед себе в сідло й помчав до вилому в паркані. Копита простукотіли по дошках, одна дошка вломилася, кінь спіткнувся, але встояв, тільки нахилився вперед; помчали по ледь помітній лісовій дорозі. Хльоскали по обличчю гілки, він відкидав їх, прикривав дівчинку й белькотів, сам ледве пам’ятаючи, що каже:

— Ми їдемо кататися. Ти ніколи не каталася верхи на коні? Все буде добре. Не плач.

Дівчинка не плакала. Вона була навдивовижу спокійна.

— А потім поїдемо до мами. У такій великій — великій кареті.

У кареті їхати їй не довелося. Вона їхала в шатрі чорної єврейської балігули, яка хилиталася позаду Кирилового обозу, що прямував до Глухова. В обозі їхало чимало євреїв — крамарів. Їм заборонили жити в Москві та Петербурзі, й вони перебиралися на Україну.

В одній з таких балігул їхав і Северин — гетьман узяв його з собою. Северин невимовно радів — їде на Україну, геть з цього смердючого Петербурга, з цього розпутного палацу, де його так нахабно зґвалтували, де вже одна камеристка світила до нього очима й нашіптувала на вухо стидні речі. А тут буде воля, тут він зможе стати справжнім козаком, а може, вдасться піти на Січ, де воля гуляє з шаблею.

У Глухові Кирило оддав дівчинку в Петропавлівський монастир, через два тижні туди була привезена й нянька. Сам Кирило почав клопотатися своєю резиденцією в Батурині. Був зведений один палац — дерев’яний, відбулася закладка великого палацу — кам’яного.

Кирило з Михайлом Скоропадським зайшли до гетьманської канцелярії. Нещодавно в цьому будинку містилася Малоросійська колегія, правили шість членів, три козаки і троє московітів на чолі з московським генералом Кентом. Будівля помпезна: фронтон, по ньому античні статуї, великі колони, нині внизу сидять канцеляристи, а також там кімната для охорони, вгорі лункі коридори, великі кімнати. Робочий день закінчувався, виходили останні канцеляристи. Це Михайло Скоропадський сказав гетьману, що сьогодні перехоплено таємного листа Григорія Орлика, радника французького короля, сина гетьмана на вигнанні, мазепинця Пилипа Орлика, що про того листа відає тільки він, Михайло Скоропадський, і не знає, що з ним вчинити. Зайшли до гетьманського кабінету, Скоропадський пішов і приніс листа.

— Десь тут ще ходять мазепинці, якщо надходять такі листи, — мовив Кирило.

— Немає вже їх. Останні мазепинські маєтки Петербург роздає, викидаючи дітей.

— Ну, наші старшини ті маєтки й забирають, випрохують у Сенату, їм охоче дають.

— В цьому основна суть нинішньої біди. Продаються за чужі добра. А Орлик колотиться, хоче щось зробити. Його вивідники сидять у Польщі, Стамбулі, Криму.

— І що ж у цьому листі?

Скоропадський відкрив тафтяну течку.

— Орлик пише до писаря Січі Скапи. Мовляв, не треба втрачати надію, все може перемінитися, європейські государі не люблять Росію і бояться її, треба потихеньку збирати сили.

— Які сили, де вони! — чомусь спалахнув гетьман. — В Сибіру. Й інших туди спровадять.

— Кого спровадять, а кого ні. А сили… Поки що нехай вони будуть московітські сили. Щоб були міцні. Ось ти почав перетасовувати полки на європейський манір, переводити їх на лінійний лад.

— Така тепер потреба.

— А я нічого й не кажу. Аби були бойні по — сучасному. А коли треба…

Кирило проковтнув давкого клубка. Відчував, що ступає по двох кладках. Яка його кладка? Яке його місце? Він може тут дещо робити по — своєму, поки за спиною брат.

— Ми склали присягу, — мовив дратівливо.

— А наша присяга народові — у віках, — Скоропадський дивився прямим відкритим поглядом.

— Не ті часи, не ті хмари над головою. Час шаблі минув, і Сагайдачних, і Наливайків, і Хмельницьких, і Дорошенків. Нині час слова: розумного, рахманного, впливового. Робимо ж… Он суди розкрутили, он військо московське спровадили, землю москалям продавати заборонено.

— Та я нічого не кажу. Честь тобі й слава. Але… Дрібні це подачки. Й щойно прийде переміна… А про Наливайків і Морозенків народ співає пісні. В тому основна суть.

Кирило починав сердитись, тлумив гнів у собі. Куди він його штовхає? Всі вони за його спиною, за спиною Олексія, й не шануються. Він уже просіяв старшину ситом свого розуму: такі, чи близько такі, як

Скоропадський, лубенський полковник Апостол, кропив’янський Джеджалій… А решта?

Решта, коли що, одправлять його в Петербург у кайданах… Або позбудуться тут — тихим способом.

Основне ж, що він не почував певності в тому, що треба думати й діяти так, як Скоропадський. Все кругом хистке, непевне. Все залежить від одного покиву пальця з Петербурга. А там таких пальців… Треба бути обачним. Треба промацати все оком розуму. Ось він закличе з Січі кошового й спробує дізнатись, яким димом той дише і чи справді веде перетрактації з тим Орликом. То — запеклий чоловік, як і його дядько. Багато разів намагалися виманити його з — за кордону, робили спроби вбити там, але він мудрий, як змій, і живучий, як кіт.

Увійшов возний Кецик, ад’ютант Кирила, й сказав, що там якийсь хлопець допинається пана гетьмана, буцімто його світлість дозволив йому прибути до нього.

— Як звати хлопця?

— Самійло.

— Нехай прийде завтра. Влаштуй його. Я беру його в посильні.

— Так він же ще малий.

— Нічого. Він сміливий і верткий.

Возний пішов, розмова сама по собі згасла. Обоє були невдоволені один одним.

Наступного дня Кирило послав козака до кошового Січі Милашевича з наказом прибути в Глухів. Замість Милашевича приїхав січовий писар Скапа. Чоловік з вигляду сонний, байдужий, але у вічках його карих очей було видно мисль, а в кутиках губів хитринку. Він трохи пом’явся, а тоді сказав, що в Криму під виглядом купців побували січові вивідники й дізналися, що хан стягує війська і що невелика орда пішла під Очаків, що запорожці направили до Очакова ще одного вивідника, також під виглядом купця, він знає татарську і турецьку мови. Гетьман наказав відправити нових вивідників до Криму, а старшині п’яти прикордонних полків бути в бойовій готовності, кошовому Січі відправити команду козаків під Очаків. Ще Скапа доповів, що з польської сторони до Малоросії пішло шість польських вивідників під виглядом ченців, і гетьман одразу послав ордери в прикордонні міста з тим, щоб тих шпигунів виловили. І думав: чи те робить, чи на цю дорогу настановив його Бог. І де його справжня дорога? Незатишно йому в іноземному каптані, увішаному діамантовими орденами, незатишно.

Сам гетьман довго ходив кружка довкола писаря, намагаючись вивідати настрої січовиків, чи не хочуть вони вчинити якусь акцію, але Скапа підпірнав під ті кружки, в руки не давався. Було видно одне: Січ невдоволена своїм становищем, невдоволена наказами і наглядом з Петербурга, але в що те виллється — невідомо. Татар вони битимуть, орди в Україну не пускатимуть, але інших намірів поки що не мають.

Душно. Жарко. Сон не йде, бродить десь за річкою, погойдує на вітті горлиць. Десь неподалік шаленіли солов’ї. Відтак у їхній спів втручалися жаби. Починала одна, підхоплювали інші й зводили такий кумкіт, аж лящало у вухах. Солов’ї ображено вмовкали. Кирило переживав за них. Урешті опустив ноги на килим, підійшов до вікна. Він спав сам: Катерина, дружина, мала незабаром приїхати. Десь далеко спалахували зірниці. А це що таке? При світлі зірниці він побачив під вікном щось темне. Людина. Вона мертва? По тілу пройшов дрож. Він накинув на плечі плаща, вийшов до вітальні, а далі коридором надвір. За дверима куняла варта. Двоє рушили за ним, але він сказав: не треба. Він мовби щось передчував. Обійшов будинок, підійшов до вікна своєї опочивальні.

Справді людина. При спалаху зірниці побачив, що то Самійло, спить на розстеленій свиті.

— Самійле!

— Га? Що? — Той тер кулаками очі.

— Чого ти тут лежиш? Що таке?

— Та то я так… Щоб пан гетьман… Бо ж всіляке буває.

— Яке всіляке? Що ти балакаєш.

— Ну, щоб ніхто — ніхто…

— А хто може? В дворі варта.

— Та тая варта, — Самійло стояв, потираючи ногу об ногу. — Я позаминулої ночі бачив, як хтось підходив під ваше вікно, під оте, у вітальні. Ви саме з паном Скоропадським розмовляли. Я раніше бачив того чоловіка в графа Теплова.

"Он воно що, — подумав Кирило. — Підслуховують. Так, але ж позавчора ми з Скоропадським говорили про грошові справи. З Сенату надійшла реляція, щоб московські підміністри перевіряли грошові рахунки. Скоропадський обурився, я теж, учора надіслав листа до Сенату".

— А ти, коли такий дошпетний, зроби ось що: піди до Петропавлівського монастиря й непомітно, з кущів, постеж, чи ніхто підозрілий там не вештається. Тільки щоб ніхто тебе не бачив і нікому не кажи.

…Самійло двічі обкружляв довкола монастиря, а тоді затаївся в ліщині й стежив. Пройшла монашка з торбою, проїхав віз з дровами. Самійло навпочіпки перемістився до краю галявинки. На ній росли якісь квіточки, голубі—голубі, на тоненьких ніжках. Трохи схожі на дзвіночки, але не дзвіночки. І враз з воріт випурхнуло якесь створіння, то була дівчинка. Вже майже не дівчинка, але ще й не дівка, і навіть не дівочка. Вона ступила кілька кроків і наштовхнулася поглядом на Самійла. Стенулася, заніміла. Чорні—чорні очиці дивилися злякано. Й сама чорна, схожа на циганку, коси товстющі, закинені за плечі, в чорній халамиді, в одній руці тримала пучечок квітів, в іншій — бублика. Це вона прийшла по оці квіти. В Самійла щось стрепенулося в серці: була ця дівчинка така гарна й така злякана, що він спантеличився.

— Не бійся, я… я…

Дівчинка раптом випросталася.

— А я й не боюся.

"Яка ж вона гарнюсінька, — думав Самійло, — як ластівочка".

— Аделя, Аделя, — долинув з — за брами голос.

— На, — мовила дівчинка й кинула Самійлові до ніг бублика, а сама вертнулася й побігла в браму.

Коли Самійло доповів Кирилу про побачене, той сказав:

— Нікому — нікому не кажи про дівчинку. Залізом розпеченим будуть допитувати — мовчи. Ходи туди кожного дня. Вдвох з Северином. Я йому скажу.

А самому тривога поселилася в серці.

Через два дні приїхала Катерина, дружина, з дітьми. Хоч одружили Кирила на ній майже силоміць, але за цей час він до неї звик, а ще й діти. Скучив за нею, цілував, милував до ранку. Наступного дня знайомив її з палацом, надвечір пішли гуляти в парк. Тут росли старі липи, які вписалися в новий парк, і кущі рай — дерева, і жасмин, і бересклет. У дальньому кінці парку стояла лавочка, Кирило сів на неї. Сутеніло, у верхів'ї липи виспівувала якась птаха, очевидно, шпак — він вміє імітувати будь — якого птаха. Катерина підвела голову, шукала його в густому вітті. Кирило теж подивився на липу, опустив погляд, охопив ним дружину. Зграбна, стрункa — а вже ж у них четверо дітей — красиві плечі, рівна спина, тонка талія, тугі, круглі стегна… Все це поглядом в одну мить, він сам незчувся, як вхопив її за талію, обернув до себе, підхопив, панталони його самі впали на землю, а спідниці злетіли вгору — посадовив її собі на коліна. Вона встигла тільки охнути.

— Скажений, божевільний, люди побачать, — белькотіла.

— Нехай бачать, нехай беруть їх завидки.

— Ходімо… на ліжко…

— Й на ліжку теж, — і далі тримав її за талію, то підносячи вгору, то опускаючи.

— Я закричу…

— Кричи. Я люблю, як ти кричиш.

— Ой — ой, ой — ой, ой, а — я–я — й, — але тихенько.

Потім вона сиділа поруч.

— Ти мене любиш? — запитав Кирило.

— А ти мене?

— Ти ж відчуваєш.

— То не любов. То пристрасть.

— Все одно.

— Ти мене, як одружувався, не любив зовсім. Це Єлизавета віддала мене за тебе. І Катерина.

— Яка Катерина?

— Анхальт Цербтська. Жінка Петра Федоровича. Ну… Ніби жінка. Він з нею жодного разу не спав.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю. Всі знають.

— А їхній син, Павло?

— То не його син.

— А чий же?

— Салтикова, Понятовського або Чарлза Вільямса, посла англійського. Або Орлова Григорія, чи когось іншого. В неї весь гренадерський полк…

— Сильна баба.

— Тобі б такої. Ти з нею часом не спав?

— Та ти що? Я б просто погидував нею. Та й нащо вона мені, коли в мене є хороша, красива, чиста, ще й кохана дружина. Яка мені віддається, коли я хочу й скільки хочу…

— Й де хочеш, — показала на лавочку й засміялася. — Але сильна вона не тільки в цьому, а в усьому. Хитра, лукава, настійлива. Там, у Петербурзі, щось затівається. З її руки. Проти Єлизавети.

— А Цербтській яка з того користь? Імператором стане Петро, а він її ненавидить.

— Вона всіх обкрутить. Владолюбна — страх. Допинається найвищої влади.

— А ти імператриці не казала?

— А що я скажу? Там самі здогади. Вона її один раз брала в щимки. Та викрутилась.

Кирило замислився. Як бути йому? Попередити Єлизавету, але що йому з того. Як що? Врятує брата. І себе. А може, йому, навпаки, ввійти в союз з Цербтською, поки не пізно. Вона не раз кликала його в гості, коли один час жила під Москвою, в селі Раєвому. Кирило тоді жив у своєму селі Петровському й щовечора їздив у Раєве. Там було дуже весело, грали в карти, в "куцої баби", казилися. Катерина легко йшла в руки до всіх чоловіків.

Вирішити не міг. Та й як попередити: написати листа, а хтось перехопить. А про майбутнє думати треба, надто якщо в столиці закрутиться веремія.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Катерину Цербтську покликали до імператриці опівночі. Вона йшла, а в її голові осіннім листям у підпаленій купі ворушилися, то злітали, то падали думки. Чого б то? Зрозуміло чого. Адже арештовані Єлагін — довірена особа князя Трубецького, настільки довірена, що Катерина про все довідувалася саме від нього, і Бернарді — придворний ювелір, теж утаємничений в багато справ. Довідавшись про їхній арешт, Катерина спалила майже всі папери, які тримала в потаємній шкатулці. Так, вона спалила, а чи попалили Бестужев, Апраксін? Мали б попалити.

Єлизавета стояла посеред кімнати розчервоніла, гнівна, її очі палали вогнем.

— Ось так ти, сучка гольштинська!.. — На ту мить забула, що й вона певною мірою гольштинська.

Катерина впала на коліна, колінкуючи, підповзла до імператриці, обхопила руками за ноги, цілувала їх.

— Тітонько, матінко, я ні в чому не винна, ось хрест святий…

— Ще й хрест, — і хряснула кулаком у пику. Й била по щоках, по голові, по плечах, намагалася відштовхнути, але та впилася, як кліщ.

— Тітонько, за що ви… Я нічого — нічого.

— А листа Апраксіну писала?

Йшла війна між Московією і Пруссією. Фрідріх II пройшов Саксонію, вже був на кордоні Австро — Угорщини, під опікою якої перебувала Саксонія; Австро — Угорщина — союзниця Московії. І тоді Московія послала військо на Пруссію, аби відволікти її. В кількох битвах головнокомандувач московітської армії Апраксій завдав поразки непереможному досі Фрідріху, той відступав, московіти налягали, й раптом Апраксій віддав наказ своєму війську на відступ. Той відхід був

приголомшливий для Петербурга. Підозрювали якийсь підступ, підкуп. Це насамперед могли зробити люди, годовані на німецьких хлібах. Катерина підвела залите сльозами обличчя:

— Тітонько, хіба ви не здогадуєтеся, хто це міг зробити? Він обожествляє все прусське, він молиться на Фрідріха.

Він, звісно, — Петро III. Це було схоже на правду. Катерина звивалася, як змія. Чорні і білі плями миготіли, вже майже роздвоєний язик молов, молов.

— І солдати його охорони одягнені по — прусському. І все в нього прусське. І не любить він нічого нашого.

Це "нашого" мало полестити Єлизаветі. Ще один удар межі очі, але вже значно м’якший. І враз новий вогонь в очах:

— А гроші тобі Чарлз Вільямс давав?

І знову чорна хурделиця в голові Катерини: "Давав, і не раз".

— Тридцять тисяч гульденів, — Єлизавета жорстко.

Обсмалена мишка з полум’я метнулася в один кінець, у другий. Тридцять тисяч англійський посол давав двічі. Другий раз — нещодавно. І якщо Єлизавета питає про це — то кінець. Англія в союзі з Пруссією, отже, це зрада. Але чи знає про другу подачку Єлизавета? Тут уже вибору не було. Або — або!

— Дав.

— За що?

Тут вже Катерина застосувала здібності, яких не досягав жоден актор у світі. Повіки її опустилися, очі стали ніякові й блудливі водночас.

— А за що мужчина може давати гроші жінці?..

В Єлизавети брови злетіли вгору.

— Ах ти ж проститутка…

— Бийте, ріжте, каюсь… було. — Втрапила на потрібну їй стежку. — Не встояла. Така я…

— Але влежала, ха — ха — ха. Ну і як він?..

— Ой, він такий мужчина, такий мужчина…

— Який?

— Ласкавий, ніжний, не зглянешся, як ти вже…

— Під ним?

— Або на ньому.

Це була розмова двох куртизанок, а не царствених осіб, розпутних, розбещених, які не знали перепон на еротичному полі.

— Він кращий за інших?

— Кращий. Та куди там…

— А Гришка Орлов?

— Ну… він сильний мужчина. Тільки грубий. Мужик. Після нього всі кості болять.

Вони довго трималися цієї теми. Перебрали всіх знайомих. По тому імператриця відпустила Катерину. Поки вони розмовляли, в апартаментах великої княгині провадили обшук. Так, вона встигла спалити все листування з Апраксіним і Бестужевим, знайшли кілька листів — фліртувань з Чарлзом Вільямсом й ще з деякими коханцями.

Єлизавета ще кілька разів розмовляла з Катериною — та вже сиділа на дивані, дивилася відданими довірливими очима, всі підозри переводила на свого чоловіка Петра III, а всю розмову спрямовувала в інтимне, хтиве русло, яке Єлизавета сама дуже любила. Так Єлизавета й не довідалася нічого про її участь у змові, а вона й далі розважалася з коханцями, тоді як інші учасники невдалого перевороту опинилися в Сибіру, один тільки Бестужев був засланий у свій підмосковний маєток.

Безсонні ночі, часті переїзди, об’їдання і обпивання похитнули здоров’я імператриці. Якось, виходячи з церкви у Царському Селі, вона знепритомніла, і всі думали, що вона померла. Лесток пустив їй кров, вона відійшла.

Й ослабла: в піст, у пісні дні не їла ні м’яса, ні молока, ні яєць. А риби не любила, отож соління та квас. Клопоти про власне здоров’я забирали багато часу, в’яла краса, вона це бачила в дзеркалі, дуже непокоїлася. Хоч час і далі танув у розвагах: вечеря о десятій годині — все частіше в інтимному товаристві, а потім танці до ранку. На справи було мало часу, а вони тиснули, вимагали, від них нікуди було подітися. Багато нервів забрала війна: в Москві поранені лежали просто на вулицях, місця в госпіталях було мало, люди в дім поранених не брали — боялися зарази, пов’язані ланцем колодники волоклися по вулицях, обдерті, у виразках, просили милостиню — з того жили, вона бачила їх, мліла душею, але нічого не могла вдіяти, грошей не було, а урвати від купівлі дорогих закордонних строїв, коштовностей не хотіла. Одного разу на вулиці звідкілясь виметнулася юрба матросів, схопили коней за гнуздечки,

обступили карету — вимагали грошей, кричали, що їм не плачено вже рік. Злякалася. Але машталір якось приловчився, вивернув шестірню, вдарив по конях. Пролунав зойк, прокляття. Вона розповіла про це Бестужеву, а той її "заспокоїв":

— То тільки Петро Великий міг змусити босих і голодних солдатів маршировати в походах і йти на ворога, нам же треба гроші. Пропоную збільшити соляний податок і ліквідувати внутрішні мита в Малоросії, збільшивши зовнішні, нема чого гетьману Кирилу багатіти. Ми дуже багато волі дали Малоросії, треба брати її в шори. Я підготував указ, щоб Київ вилучили з підпорядкування гетьмана й поставили в пряме підпорядкування Сенату.

Імператриця мовчала.

Від того дня страх огортав її все частіше. Колишній грубник, хранитель спальні Василь Чулков брав матрац, дві подушки й лягав на ніч біля її ліжка в ногах. З ним спалося спокійніше. Спокій їй навівав також Олексій, великий, тихий, добрий, вона почала його просити, щоб знову спав у своїх двірцевих апартаментах. Іноді приходила до нього, після любощів засинала в його обіймах і спала солодко, медяно. Шувалов почав прискалювати проти Олексія око. Якось сказав, що імператриця має належати одному. Тоді Олексій розповів про те, що вони з Єлизаветою бачили в Лемешах, як до однієї качки залицялись два качури й вона їх приймала, вистачало обом, і печально усміхнувся.

…В Александрові каталися на човні, і хтось їй розказав, що тут Іван Грозний топив свої жертви, вона жахнулася й перестала туди їздити.

…Єлизавета лежала в постелі. Четверо камеристок лоскотали їй п’яти, одну вона двигонула ногою — щось їй не сподобалося, камеристки зіщулилися, запрацювали жвавіше. Олексій сидів на стільці в узголів’ї, тримав Єлизаветину руку в своїй руці — так вона засинала, він розповідав їй щось зі свого життя, найчастіше пастушого, — він не

соромився своєї колишньої бідності — й вона слухала залюбки, уявляла себе пейзанкою біля корів, на природі, де тиша, спокій, де, як їй здавалося, самі любощі. В такий час міг у неї щось попросити для когось, прохачі найчастіше йшли до нього, бо знали, що тільки він може зарадити їхньому лихові, відвести незаслужену кару. Найчастіше через нього передавали свої клопотання земляки, одні хотіли відновити старі добрі порядки, інші клопоталися про власні добра. Їхні багатства множилися, це в свою чергу викликало заздрість і невдоволення петербурзьких вельмож. Багатьом кісткою в горлі була Україна, її родючі землі, розкішні ліси вабили й викликали непомірні апетити.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Кирило Розумовський далі відновлював Батурин. Ходив по руйновищах Мазепиного замку, і в серці щось щеміло. То щеміла Україна. Він і не думав, що вона відізветься в ньому. Водночас усе тут нагадувало про покару за любов до неї — купи цегли з замку під ногами, зарослі лободою вали, комини згорілих хат, що стриміли в небо, обгорілі дерева. А внизу тихо й лагідно біг Сейм, і сонячні зайчики грали на його хвилях, на тих самих хвилях, у які солдати Меншикова скидали своїми багнетами дітей. Чомусь подумав про власних дітей, і в серці знову защеміло. Треба відроджувати все спочатку. Підростають діти, але якими вони будуть? Це непокоїло його.

Роззирався з високого горба. На краю Батуринської гори, біля урвища закінчувалося будівництво дерев’яного дому. Його тимчасової резиденції. А камінний палац стоятиме он там. То стоятиме Гетьманщина. І аж стріпонуло серце. Зі спадковим правлінням. А поруч — університет. Один з кращих у Європі. Вже почав снувати про нього думку, дещо черкав на папері. Але як багато всього потрібно! Підкликав Самійла. Парубок був невідступно біля нього.

— Я припоручаю тобі дуже важливу справу. Ти поїдеш на Січ. Поїдеш… нишком. Як ти поїдеш, ще подумаємо. І знайдеш нагоду сказати кошовому на самоті, що гетьман чекає його на хуторі біля

фортеці Святої Єлизавети. Щоб приїхав сам, без нікого. Ти втямив? Про це ніхто не повинен знати. Ордер йому повезе хтось із канцелярії. Але то буде зовсім інше. — І ще раз перепитав: — Утямив?

— Утямив.

…Самійло їхав з чумацькою валкою. Від села до села, битим шляхом, ночували за цариною, на пастівниках або в байраках. На передній мажі старий, але веселий чумак Топчій грає на бандурі, повеліває всіма чумаками. Особливо гарно увечері за кашею, чумаки згадують домівку, часом розповідають сороміцькі історії, всілякі пригоди, казки. Самійлів буланий іде прив’язаний до останньої мажі, Самійло сказав чумакам, що подається на Січ. Риштунок у нього козацький, кінь справний. Працював у пана, а нині вийшов указ, що можна відходити від одного пана до іншого, або й зовсім.

На одній ночівлі до них прибився з села пес, рудий, схожий на лисицю, і теж йшов за валкою. Одного разу він добряче став їм у пригоді. Чумаки полягали спати, й заснув пастух біля волів, а ранком прокинулися — волів немає.

Кинулися шукати — ніде не видко. І вже коли майже впали в розпач, один чумак виліз на мажу й почав гукати:

— Рудик, ня, Рудику, ня — ня — ня — ня…

І побачив, що Рудик біжить з байраку. А тоді ватаг послав його поперед себе, й Рудик привів до волів у далекому відрозі байраку.

Потім їхали понад Самарою. Тут уже частіше траплялися запорозькі зимівники. Багата, красна річка Самара, тече в широкій долині, а понад долиною могили й могили, й хто знає, чиї вони, які тільки народи толочили тут степ. То тут, то там понад річкою зеленіли гаї, й не було кращого місця для ночівлі: в достатку дров, трави, річка кишить рибою. І

вся долина — рай земний, козаки так і називають її раєм, понад Самарою дуби в обхват чотири аршини, і верби, і осокори, а в річці очерет і ситняг, чакан і вимельга, а в них кіз, оленів, вепрів, а гусей, а качок, в степу хохітв, куріпок, щоправда, й гаддя повно, чотириаршинні полози свистять у траві й кидаються на все, що до них наближається, й кусають, як собаки.

Біля Кічкасу переправились через Дніпро, це єдине місце, де можна переправитись з лівого берега. В Дніпро по балці впадає річечка Кічкас, вона намила косу, й така ж коса врізається в річку з того боку. Це місце, де в минулі віки переправлялися цілі народи, немов переливалися через велетенську лійку.

Дорога ставала все гіршою й гіршою. Й одного разу Топчій зупинив воли. З дна мажі, з — під волових шкур, якими буде накривати сіль, видобув велике — велике ратище, мушкета, порохівницю, мушкет зарядив і поклав на кирею в мажі. Те саме зробили й інші чумаки. Починався Дикий степ. Тут могли напасти й комишники, й налетіти татари, також розбійні, бо для татар не розбійних отаман віз у шкіряному гамані ярлик, за який було заплачено в татарській прикордонній митній будці. Ярлик — з печаткою перекопського мурзи.

І вже дорога між двох стін високих трав — підпалених сонцем на вершках, рудих, у китицях. Будяки серед них підносяться, як гордовиті пани, ковила звичайна грає сріблом проти сонця, а висока сягає людині до шапки, вона негнучка й жорстка, поміж них пирій, овсюг. Іноді цілі долини посідає трава низенька, м’яка — вербена і шавлія, а поміж ними неначе капустяне листячко. Правду співають у піснях: степ як море. Безбережне, хвилясте, хапає своєю тугою, самотністю, вічністю за серце, туди можна пірнути й не випірнути, можна заблукати, можна зустрітися зі всіляким звіром: ведмедями, вовками, вепрами, можна наїхати на кубло гадюк, а можна й проглянути з високої могили з кам’яною бабою в неозору далечінь; гарячий, напоєний полином вітер котить трав’яні хвилі одна за одною, і в очах гойдається, і в очах чемріє. І гойдається вгорі на широких крилах степовий підорлик, він бачить і

валку, і кожну тварину, й маленького ховраха й тоді каменем падає вниз. Лебедями линуть у небі білокрилі хмари. Хистке марево гойдається вдалечині.

Чумаки посилають одного верхи на коневі вперед, він обдивляється степ і намічає місця для ночівлі. Краще в балці, біля зимівника якогось запорозького сидня, який, ризикуючи кожного дня, випасає худобу — наживає собі статок. Кілька літ випасає, а тоді втікає з худобою, яку продає десь на ярмарку. Але іноді доводиться ночувати просто в степу. Тоді здебільшого косять десь у долинці ситу траву, й пускають воли в загорожу з возів, і годують їх скошеною травою.

…Розтрушена небесними чумаками зоряна сіль яскріє через все небо, втомлений полиновий вітер ластиться до ніг. Десь у пітьмі посвистує ховрашок, дзвінко, заклично б’є в траві перепел.

Й тиснуться до багаття чумаки, відчуваючи в ньому захист, а довкола темне безмежжя степу, дикого, суворого, небезпечного, і вгорі чорне провалля неба з погубленими жаринами зірочок, і що в тому проваллі і в тому безмежжі, яке хапає за серце темною рукою туги.

Тільки раз бачили на гребені далекого горба кілька маленьких фігурок, як ото дітлахи вирізують їх з огірочків або жолудів, промайнули й зникли.

— Татари, — сказав ватаг.

— З чого видно? — запитав Самійло.

— З постави. Тільки татари так їздять на конях.

А на овиді козацькі могили, могили, в них похована козацька слава і степові клопоти минулих віків. Кінь під Самійлом перекидає в роті

залізні вудила, жує сухими губами полиновий вітер, в якому зачаїлася таїна половецьких часів, запах їхній коней і стукіт некованих копит.

Одного разу Самійло одвильнув у трави й наскочив на котовило, на купи рудої землі, вигребеної з нір, то було вовче лігвисько. Довкола кількох нір валялися оббіловані дощами кістки. З вовками ж мали й пригоду: їхній Рудик якось оступився в багаття й осмалився, запахло смалятиною, яка чомусь збурила й зібрала вовків. Вони йшли в травах недалеко від чумацької валки, підвивали, гарчали, чумаки кілька разів стріляли, вони замовкали, кидалися врозтіч, а тоді збиралися знову. Аж поки таки не вхопили Рудика. Й знову запала тиша, й пряжило сонце, й жайвір тріпотів у високості, а трави гойдалися, текли у вічність, і текла з ними душа. Тут все дихало первинністю, недоторканістю, чистотою, таємницею, такою ж, яка ховається в океанських глибинах.

В степу лежала й мліла тиша, либонь ще з тих часів, коли тут ходили орди Чингісхана, половців, печенігів, коли вони заливали степ скрипом камінних коліс, ревом худоби, цвьохом батогів, коли вони переливалися через Дніпро біля Кічкасу, тиша й пахла вічністю: буркуном, деревієм, полином, татарським і половецьким духом, оленячим послідом, вовчою шерстю, смородом від кожухів татар, які причаїлися в траві.

Біля Старих Кодаків Самійло попрощався з чумаками, далі його путь лягав понад Дніпром, дорога була добра, й скрізь стояли сторожові козаки. Січ вразила його мурашиним шемранням, усе тут викликало подив, усе захоплювало, все вражало. Оглушили дзвоном ковалі в передмісті, їх було тут дуже багато, й кували вони в лад: і зброю, і лемеші на продаж; отож, на перший погляд, мурашник, але в ньому, як і в справжньому мурашнику, був свій лад і свій стрій. І не побачив Самійло багато п’яних, про що чував у Гетьманщині, козаки сутужили собі на життя: значна їхня частина ловили рибу, в літі тягали по Дніпру величезні сітки — матули, прокатранені в дьогті, ставили сіті на Дніпрових порогах й розробляли рибу: солили ікру, кав’яр, коптили. Все це продавали в Гетьманщині, Московії, Польщі. Інші били звіра, ще інші доглядали пасіки або працювали як поденники в хазяїв — сиднів по

хуторах. Але найбільша частина їх несли сторожову службу на пограниччі з татарами та Польщею, а декотрі плавали на човнах до Криму, купували й перепродували сіль, інший крам. Великий Луг — це ціла зелена держава завдовжки понад вісімдесят верст і завширшки верст двадцять п’ять, це сотні проток, річок, зарічків, потягів, прогноїв, озер, боліт, островів і півостровів, а над усім тим столітні дуби, осокори, верби, очерети та ситняг, через які й не пробратися, у тих протоках легко заблукати й досвідченому човняреві, по них стоять риболовецькі гарди, схованки для морських човнів, корабельні, де будують думбаси та стерни, а звіра, а птахів, од велетенських пеліканів і бакланів до ніжних пастушків і очеретянок — ніде на землі більше немає такого розкішного й багатого місця, тут розкошує людська душа, розпросторюється, розкрилюється, тут воля сама вливається в груди й веде до звитяги. Тут Божа краса зацвітає співом і ласкою в серцях козаків: пливе козак протокою, Конкою, з обох боків шатрище дерев, вода тиха й блищить, як дзеркало, над головою лагідне миле небо, в кущах співають солов’ї, і хочеться плакати від цієї краси. І ось тут, в центрі цього земного раю, стоїть Запорозька Січ, місце гордих людей, місце волі та слави. Самійло за кілька днів осягнув це. Тут не було місця підступам, чварам, дрібним сваркам, та ще й над усім панували суворі, правдиві закони — звичаєві. Ці закони були непорушні, і в них укладався увесь триб життя. Живи, як хочеш, роби, що хочеш, тільки б це не було на шкоду товаришу, ближньому, товариству. Маєш гроші (захопив при штурмі фортеці, в полі, в бою) — можеш почастувати увесь курінь і всіх, хто захоче прийти до тебе в гості, а то закопай їх на березі річки Скарбної, а коли надійде твій час завести сім’ю, відкопаєш, поїдеш на свою Полтавщину, Черкащину чи Чернігівщину, купиш землю, збудуєш дім, народиш дітей, вивчиш їх і пошлеш на те ж Запорожжя. Скрегочучи зубами, шанують Запорожжя турецький султан, кримський хан, польський круль, а російський цар хоче упокорити їх обманом, підступом, нишковим способом. Коли б не це, жити б Запорожжю тисячі літ.

…Самійло слухав горлицю, яка туркотіла на дубі, й пильнував за січовою канцелярією. Три дні він не міг підступитися до кошового: то в

нього іноземні посли, то зійшлися на раду курінні, то він ходить по кузнях, то поплив на корабельню доглядати, як будуються човни. Ось він вийшов з канцелярії. Навпроти куреня двоє козаків управлялися на шаблях, затуплених, щоб не завдати великої рани. Вони тупцювали, то налягав один, то другий, то крутилися на місці, збиваючи пилюку. Над ними, забираючи вгору, пролетіло троє чирят.

— Хіба так ширмують, — мовив кошовий і взяв з землі ще одну шаблю. — Ану ставайте поруч, ану налягайте, ну, дружніше, — й задзвеніла сталь, розбризкуючи іскри, і враз кошовий низько пригнувся, швидко, якось непомітно вертнув рукою, і одна за другою полетіли в порохню обидві шаблі з рук козаків. Вони реготали, не нітилися, не ображалися: на те він і кошовий, щоб бути найпершим у бою і останнім на раді. Кошовий сів на колоду, одхекувався:

— А таки втомили, харцизяки.

Самійло притьма поспішив до кошового.

— Пане кошовий, я до вас прибув од гетьмана.

— Чого йому од мене треба? Він пан, граф…

— Він просив сказати вам, і тільки вам, що хоче зустрітися з вами на хуторі біля фортеці Святої Єлизавети. Тільки з вами. Він також буде сам.

Кошовий розкурював люльку.

— А чого не в Глухові, не в Батурині?

— Того я не знаю. Мабуть, якась пильна справа, не для чужих вух.

Кошовий вийняв з кишені срібний таляр, скрутив його пальцями майже в трубочку — в Самійла очі полізли на лоб — й подав.

— Віддай. Він зрозуміє.

Над Великим Лугом трубили журавлі, старі вилітували молодняк.

Хуторянин (гніздюк) добре знав кошового, він залишив їх з гетьманом на хуторі, а сам погнав у степ череду. Хутір у байраці, по дну якого текла річечка, сиділи на пасіці, яка стояла в ліску на схилі горба. Господар лишив їм мед у сотах та барильце березового соку, настояного на ячмені, різкого, прохолодного, дуже приємного на смак. Нижче в огородженому лозою дворі побрязкував біля комори ланцюгом ведмідь — чимало степовиків тримали замість псів ведмедів: вовк чи лис, зачувши ведмежий запах, не підійдуть ніколи. А вівці господарю допомагають пасти дві курти: короткохвості вівчарки, розумні й спритні, як вивірки.

Перебалакали про все й не наблизилися розмовою до того, основного, ні на цалю. В обох думки снувалися про Україну, про її нинішнє і прийдешнє. Кирило вловлював, що кошовому вона болить пекуче, він має своїх вивідників і в Криму, і в Польщі, й про Петербург знає краще за гетьмана. А то — основне. Що буде далі? Які петлі плетуть сенатори, що думають при дворі? Які сили можуть стати за Україну?

— Київ одрізали під пряме правління Сенату, — вів мову кошовий. — І мито одібрали… Ваш наглядач Теплов думає, що він за цяця?

Кирило не знав, що відповісти. Теплов з ним од давніх днів, опікувався ним за кордоном, опікується й тут. Опікується по — своєму, по — московському. Україна йому чужа, потрібна, як підлегла земля. Він ніяк не може примиритися, що гетьман виговорив у імператриці вільний

відхід селян — українців, він каже, що всіх їх треба повернути в холопи. Нервує його й уведення нового строю в козацькому війську.

Кирило вирішив сказати тільки про останнє.

— А нащо цей новий стрій? — запитав кошовий.

— Щоб військо було міцніше. Так тепер по всій Європі. Ходити колонами кепсько, артилерія стала сильною, валить людей сотнями. Все — таки лінійний стрій ліпше. А військо нам потрібне міцне, — сказав, а подумав, що невідомо кому потрібно міцне військо: Московії чи Україні.

Милошевському кортіло запитати про це прямо:

— Сенат намагається вищипнути то те, то се, але натомість наші здобутки більші. І з панщиною, і з військом московським, яке вже майже все виведено, і землю великоросам у нас заборонено купувати.

— Зате обсіли наші степи серби, волохи, особливо серби з генералом Хорватом, півстепу одпанахали. Вони Москві служать вірно.

— Так уже й півстепу.

— Множаться й множаться. І то неспроста, то опора московітів, коли що…

— Коли що?

— Всяке може статися.

Кирило задумався. Помре імператриця, або станеться новий переворот, тоді й тут заворушиться. Сил — то справжніх немає. І яке йому до того діло? Йому і всій його родині. Він — камергер, граф,

генерал — фельдмаршал, кавалер усіх найвищих орденів, усі його родичі — двоюрідні, племінники, зяті — при посадах, усі отримують жалування, мають маєтності. От тобі й "коли що?". Душа хиталася на терезах.

— Нині все йде на добре, — мовив твердо. — Імператриця любить наш народ. Наша зброя нині — рахманне, лагідне слово.

— Вона не вічна, — мляво відказав кошовий. — Прийде новий Пйотр… А в нас уже й тіні колишньої свободи немає.

— А коли вона була? Гетьмани гризлися.

— Але були козаки. Була міцна Січ. А нині… Що ми залишимо нащадкам?

— Ви вже побували в турків, — сказав гостро.

— То одвічні вороги. З ними все зрозуміло. А тут… Думав думу Богдан, та не додумав.

— Ти й на це важишся?

— Я ні на що не важуся. Бо хто я такий і що можу зробити? З ким?

Їх розносило. Пливли в різних човнах. унизу заревів ведмідь. Попідводилися, пішли до двору. Від лісних воріт трюхикав лис з півнем у зубах. Півень на своє лихо видряпався з курника. Це півень — царик, який першим вилупився з — під квочки, він служить господареві замість дзиґарів — будить його — і відлякує всіляку нечисть, найперше відьом і чортів.

Кирило Розумовський від’їхав додому з твердим наміром триматися в своїй діяльності попереднього напрямку.

Їдучи назад, нарвалися на немирних татар. Це сталося на Інгульці. Татари ховалися в очереті. Він їм став тарчею, він їм і завадив. Вихоплювалися зненацька, але земля під копитами була грузька, коні басували, й гетьманська охорона встигла оговтатися. Кілька чоловік вихопили рушниці, а далі почалася січа. Четверо чи п’ятеро козаків обступили гетьмана. Він теж добув шаблю. Й потім похвалив себе, що взяв шаблю натомість дзиґи — шпаги. Татари по убранні побачили, що то якийсь значний вельможа, перли на нього. Двоє охоронців упали вражені стрілами: один — у груди, другий — у шию. І вже великий одноокий татарин заніс шаблю. Кирило встиг захиститись, витримав удар. Татарина застрелив з пістоля один з охоронців. Кілька вцілілих татар кинулися навтьоки, гнатися за ними — марна справа, татарські коники — як вітер. Двоє подалися в очерет, перепливли Інгулець — він тут неширокий і неглибокий. Одного наздогнала куля на тому березі. Козаки з’їхалися докупи.

— Звідки вони тут узялися? — сказав молодий чорновусий козак і хвацько підбив шапку. — Наче ж далеко од їхнього степу.

— Це — татарські прибиші, вони бродять, як і наші прибиші, де заманеться.

Кирило почувався задоволеним собою: не злякався, не сфрасувався, мався гідно, й це бачили козаки. Вони знімали з убитих татар зброю, сідла з коней. На постоялому дворі пили горілку вволю.

Кирило сидів у глибокому кріслі й переглядав журнали, які надходили йому, — "Гуфланд", "Лондонський кур’єр", "Журнал де Франфорт", "Ла декад філософік…" — і поринав у те далеке, колишнє безжурне життя, і вчувався йому щебет юних француженок, і від тих споминів медялася голова. І часто, розігрітий споминами, підводився та

йшов на другу половину будинку до дружини. Вона боронилася, казала, що зараз день, що може хтось зайти, що треба гамувати себе, а він пестив її, казав ласкаві слова, й врешті вона здавалася. Мали вже шестеро дітей, а вона лишалася все такою ж тонкою в талії, все такою ж звабливою, принадною. Вона не допускала ні до якої вульгарності, ні до яких надмірностей, але кохалася вміло, ласкаво, щиро, а він шепотів їй ніжні слова й кохав невситимо, палко.

Вертався на свою половину. Перейшов передпокій, вступив у довгий вузький коридор. І враз побачив, як з — під зовнішніх дверей просунувся білий аркушик. Нагнувся і взяв його. Це був лист до нього.

…Тиждень сотник Парафіївської сотні Прилуцького полку Ворочок добивався до гетьмана, й те йому не вдавалося. Хотів відвести від себе позов і не міг. Навіть генеральний суд відмовив йому. Ворочок у себе в домі виклав кахляну піч, на якій двоголові орли. Хтось доніс на нього, прийшли райці, і в полковому суді йому наказали піч розкидати й виплатити штраф сто рублів за посміяння над царським символом. У своєму листі на ім’я гетьмана Ворочок писав, що кахлі він купив на ярмарку в московіта, там було багато таких кахель. І ось Ворочок якось прибився на гетьманський двір. Там саме носили до покоїв якісь шафи, Ворочок підпер одну плечем і зайшов до коридору. Але далі — зась. У кінці коридору стояв вартовий, шафу понесли без нього. Він притулився в кутку, де висіли дорожні плащі та киреї, і, обезнадіявшись добитись до гетьмана, підсунув своє клопотання під двері. Потупавши трохи, злякавшись, вирішив дременути, і в цей час з — під того боку дверей висунувся аркушик. Він ухопив його. Там було написано: "Генеральному судді, видати ордер: штраф не платити, піч не руйнувати, в орлів позрубувати голови. Граф Розумовський". Кирило розумів безглуздість рішення полкового суду, але всі боялися, царська канцелярія діяла, отож і генеральний суд залишив рішення без змін. В генеральному суді дивувалися дивом, як це сотник зумів так швидко добитись до гетьмана, ще вранці він оббивав пороги суду. А радий сотник їхав лісом, обмахувався од мошви зламаною горіховою гіллякою й посміхався у руді вуса.

Того дня гетьман видав універсал: скарги приймати й розглядати без затримки, для цього виділити двох підсудків.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Єлизавета стояла в церкві й дивилась на образ Божої Матері, вона тільки раз подивилася на труну, в якій лежав Василь Тализін, і одразу відвела погляд: боялася, що покійник їй присниться. Василь — самогубець, він кинувся з містка в канал, коли був відкритий шлюз і там бурунила вода, його витягли вже мертвим, самогубців не можна відспівувати і ховати на кладовищі, але Єлизавета сказала, що парубок упав з містка, і його відспівували, як і всіх інших християн. Єлизавета почувалася трішки винуватою у його загибелі. Василь працював підручним золотаря. Єлизавета, коли заходила до золотаря, то одразу бачила великі голубі ніякові очі парубка — він закохався в камеристочку Палазю, закохався безнадійно, Палазя стоїть у церкві на обідні, а він не зводить з неї очей. Єлизавета віддала Палазю за лікаря, вона любила віддавати фрейлін, камеристок і навіть простих служниць заміж, сама одягала їх під вінець і роздягала перед тим, як мають лягти в шлюбну постіль, а тоді ще й дослухалася під дверима першого тонкого скрику. Василь не зводив з Палазі погляду, і коли вже вона стояла на обідні в церкві поруч з чоловіком. Лікар був кощавий, вирячкуватий, з довгими, як у мавпи, руками, він теж давно запримітив той Василів погляд і помщався на Палазі: повернувшись із церкви, одразу брав її, брав грубо, в принизливій позі, здебільшого ззаду, ще й щипав.

Єлизавета вийшла з церкви, прийшла до палацу, зайшла до свого кабінету. Сиділа, втупившись поглядом у вікно. Думала: що воно таке — кохання, адже Палазя не красуня, така собі, а Василь хлопець гарний, чорночубий, голубоокий, широкоплечий. А чи її, Єлизавету, любив коли — небудь хтось отак? Ні. Вона сама підбирала собі коханців: на рік, на півроку, на місяць, на один раз. Зайшов Олексій, сів на стілець поруч. Він завжди тонко вловлює її настрій. Поклав свою руку на її. Яка це була рука: впевнена, заспокійлива, добра, ласкава. І враз їй засвітилося в грудях: чому ж її любив і, мабуть, любить і досі оцей чоловік? Любив не

якоюсь шаленою любов’ю, а любов’ю тихою, ніжною, м’якою, теплою. Вона повернула голову й зустрілася з ним поглядом. В його очах світився вогник співчуття. Але вона неправильно прочитала його, їй захотілося одразу віддатись йому. Вона повела його в діамантову кімнату, куди вхід був усім суворо заборонений. Кохалися на дивані— отоманці в незручній позі — диванчик був куций. Полум’я з трисвічника всіма кольорами грало на самоцвітах.

Єлизавета зайшла до приймальні, і їй одразу впав у око постачальник заморського краму та коштовностей, вона ступила до нього; це ж він прийшов запропонувати якісь новинки, він же простягав їй назустріч руки з неоплаченими чеками. З несподіванки вона аж відсахнулася. Її заступив від кредитора начальник гардеробу Чеглоков, почав виштовхувати постачальника за двері. Імператриця спаленіла, швидко пішла до кабінету, в якомусь тумані почала відчиняти й зачиняти шухляди столу. І враз — асигнації. Чотириста рублів. Подзвонила в дзвінок, наказала покликати Чеглокова. Дала йому гроші:

— Піди наздожени, а то він більше нічого не дасть. А гроші мені віддаси через місяць.

В державній касі — жодної копійки. Блискучий двір, карети з дзеркалами в шпицях, діаманти, а на вулицях люди в дранті, схожі на звірів, солдати у французьких мундирах, пуд хліба вартує двадцять шість копійок, а пляшка шампанського руб п’ятдесят, на столах у вельмож щодня виноград і персики — по ці заморські фрукти їздять поштовими дорогами до Астрахані й Києва — та стоїть шампанське, а на столах у бідноти немає хліба. Врешті імператриця видала указ проти розкоші, суворо регламентувалося, за яку ціну якому класу дозволено купувати шовк (першому не вище чотирьох рублів, нижнім заборонено зовсім, мереживо — не більше чотирьох пальців завширшки), але коштів у казну це не принесло. На двір видатки не зменшувалися. Щоправда, трохи причепурили Петербург, поклали набережні на рукава Неви, з’єднали мостами з центром Васильєвський і Аптекарський острови. Великі недоплати в казну сталися через повернення монастирям

забраних у них маєтностей, а також заборону постою війська в них, йшла війна, і монастирі не брали до себе поранених, ті лежали просто на вулицях. Імператриця особливо опікувалася своїм двором і церквою, видала навіть указ саджати на ланцюг тих, хто розмовляє в церкві, — дворян садити на шовкові шнурки. Єлизавета, дарма що підупала здоров’ям, і далі з вечора до рання витанцьовувала на балах, влаштовувала маскаради та всілякі ігрища. Така двоїста була її душа. Розпуста при дворі цвіла пишним квітом, проти неї ж імператриця видала цілий ряд указів. Особливо розгнівило Єлизавету, що в самому Петербурзі, просто в неї під носом, на Вознесенській, якась Дрезденша зняла дім, там розлучені жінки та звабливі дівиці влаштовували інтимні побачення з офіцерами гвардії та професорами Академії. Офіцери викрали дружину у якогось гренадера, її купив поет — академік Тредіяковський і не хотів віддавати, віддав тільки після втручання імператриці. Розправу над Дрезденшою чинили батогом, так само й над слугами, з допомогою яких поміщик зґвалтував кріпачку. Спочатку Єлизавета присудила йому одружитись, а потім поміняла цей присуд на інший: щоб заплатив двісті рублів.

Імператриця повернулася з лейб — компанії, де піднімали келихи за тих, хто отримав вищі звання. Була в гвардійському капітанському мундирі, вона взагалі любила одягатися в чоловіче, особливо військове. Щоправда, Єлизавета розповніла, мундир тиснув, він трохи не тріщав на попі, яка в мундирі видавалася ще більшою, і, однак, усе такою ж звабливою. Це особливо відчували обидва фаворити — колишній, Олексій Розумовський, і нинішній, Іван Шувалов. У погляді Івана світилася втомлена хтивість, Розумовського — прихильне замилування, чоловічо — батьківське. На столі в Єлизавети, як і завжди, лежала гора паперів, які вимагали невідкладного розгляду. Розмовляла про щойно відкриті університети та гімназії, семінаристами яких мали поповнюватися університети. Академія зміцніла, з’явилися свої академіки: Ломоносов, Тредіяковський, Котельников, Козицький, Розумовський, Сазонов, одначе для університетів потрібно було запросити чимало вчителів з — за кордону, надто вправних у прикладних науках: у хімії, фізиці, географії. Московська слов’яно —

греко — латинська академія готувала тільки священиків, там навчались ченці, вихідці з монастирів давньої Московії, які самі нічого не знали. Запросили кількох чоловік з Київо — Могилянської академії, але того було мало. Все впиралось у відсутність грошей. На минулому тижні на гімназії було додатково виділено шість тисяч рублів, але Єлизавета тут же забрала їх назад — на два кольє. Сперечалися, яких і звідки вчителів запрошувати.

— Нам потрібно німців, — говорив Іван Шувалов, який останнім часом пильно опікувався Академією. — Скрізь у Європі панує німецька наука. Ось Фрідріх, він увів спеціальні курси фізики навіть у кадетських корпусах.

— А по — якому Фрідріх розмовляє і пише? — примружила свої гарні очі Єлизавета. — Германія є ученицею Франції. Один Вольтер чого вартий.

— То ж його й прогнали з Франції, — відповів Шувалов.

— А він переступає через усі кордони, — підтримав імператрицю Петро Шувалов, брат фаворита, який правив Сенатом. — А ще ж Расін, Буало.

Єлизавета повернула голову до Розумовського.

— А що ти скажеш, Олексію?

Іван Шувалов пхикнув у кулак, мовляв: "А що він скаже, малоосвічений мужик. Він про волів може..."

— Все, що ви кажете, — так, — як завжди спокійно, з легкою іронією відказав Олексій. — Але Московія — єдина країна, де з презирством ставляться до всього свого, і до мови насамперед, хоч своє погане

намагаються нав’язати всім інородцям. Отож оце ваше іноземне виховання веде до незнання свого рідного.

Всі сиділи ошелешені. А Єлизавета тріумфуюче подивилася на Івана Шувалова: от тобі й мужик, от тобі й темний. Вона видавала себе прибічницею всього московітського, послідовницею Петра й, трохи жартуючи, навіть називала себе націоналісткою.

А Олексій бавився блискучим ґудзиком на своїм, схожім на кунтуш, камзолі, й казав далі:

— Ось я був у селі й по дорозі спинився в одного священика. Вся його бібліотека — дві книги: одна нашого Яворського про камінь віри, й друга — Житіє святих. Його племінник від безділля вивчив ці дві книги й здобув славу великого вченого. А ще потім йому до рук потрапила книжка геометрії, він вивчив фігури, не знаючи їхнього смислу, малював їх, і його вважають чаклуном. А школи в селі немає. Й ніде по Московії немає шкіл. Звідки ж взятися вченню?

— А у вас, у Хохляндії? — спалахнув Іван Шувалов.

— У нас завжди були школи. Оддавна. Братські. І тепер є. І церковні, і світські. І Академія в нас.

— Так, так, — підкинув Воронцов. — Он Теплов пише, що твій Кирило збирається відкрити ще дві академії, одну в Києві, а другу в Батурині. Щоб утерти носа столичній.

Самостійність гетьмана давно викликала в Петербурзі невдоволення. Йому заборонили затверджувати виборних полковників, оточили всілякими радниками, підпорядкували Сенату Київ, скасували внутрішнє мито, аби гроші не йшли в гетьманську скарбницю. В його діяльності бачили прагнення до утворення монархічної держави. Олексій нічого не сказав, тільки переглянувся з Єлизаветою, вони

зрозуміли поглядами одне одного. Розуміли ще з тієї далекої ночі, коли говорили про своїх дітей.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Кирило показував своїй дружині, Катерині, столицю — Батурин. Такою, якою вона мала стати в майбутньому. Власне, Батурин уже сьогодні був столицею, Кирило переніс сюди свою резиденцію з Глухова. Поки що жили в дерев’яному палаці на Батуринській горі над прірвою. Це має бути столиця, найкраща в Європі. Сьогодні іноземці зачудовуються й Глуховом, кажуть, що це одне з найчепурніших міст Європи. Але Батурин… Батурин має стати центром науки і культури. Звісно, багатством він не перевершить Москву і Петербург. Але що те багатство! Московія була, є і буде вовіки вічні країною жорстокості, дикості й безкультур’я. Он при дворі всі ходять у діамантах, шовках, а навіть обабіч дороги від Петербурга до Москви валяються дохлі коні й треба затуляти носа напахченою французькими парфумами хусточкою. Шаркають по паркетах по — французьки, пришивають діамантові ґудзики, слухають італійські опери й забивають батогами до смерті кріпаків, і в самій царській династії — синовбивці, братовбивці, жоновбивці.

Найперше в Батурині має бути найкращий у Європі університет, і він мусить мати авантаж перед Московським і Петербурзьким. А вже його вихованці понесуть світло по всій Україні.

Вони йшли стежкою, протоптаною в руїнах. "Тут ступала нога Мазепи", — подумав Кирило, подумав жаско, і йому стало якось терпко та високо на душі. Сам не знав чому. Якось він сказав Скоропадському: "Мазепа був останнім гетьманом України". Й не доказав: а він сам?

— Ось тут буде університетська церква, — показав Катерині. — А отам — сам університет. Тут будуть кафедри: філософії, юриспруденції, красномовства, історії, математики, теоретичної і практичної фізики,

хімії, природознавства, анатомії, отам буде анатомічний музей. Богословської кафедри не буде, цим нехай займається Могилянська академія. Ректор обирається, вступниками можуть бути всі…

— І кріпаки?

— І кріпаки. Якщо він виявиться ні на що не здатний — нехай повертається до пана. І буде підготовча семінарія на сорок учнів на стипендії. Мають вивчати латинську граматику, латинських класиків, французьку й грецьку мови, діти з шляхетних родин мають вивчати фехтування й танці. По закінченні навчання — захист наукових праць.

Кирило розповідав те, що вже було написано в його паперах.

— Народ український має потребу і нахил до навчання і наук, як ніякий інший.

Він розпалився, Катерина вже не стільки слухала його, як дивилася на нього. Вийшла заміж за нього з волі імператриці, доволі довго була байдужою, а потім почала все більше й більше прихилятися, закохуватися. Схилялася перед його розумом, його послідовністю, одержимістю — він геть не схожий на всіх отих петербурзьких аристократів, для яких увесь сенс життя полягає у високому чині, блискучих ґудзиках і келихах шампанського.

Чомусь пригадалася перша шлюбна ніч; на весіллі він майже не пив, а коли залишилися вдвох у спальні, наповнив два келихи шампанським і сказав:

— А тепер ми повинні випити. Не для них, а для нас. Щоб шлях наш іскрився. — По тому роздягнув її і поніс до ліжка. Вона дуже боялася їхньої першої шлюбної ночі — наслухалась усякого, але він був такий ніжний, такий делікатний і чуйний, що вона й не стямилася, як все сталося. І ось тепер він ділиться з нею своїми планами й замірами. Вона

вже давно йшла за ним слід у слід. І навіть його Україна, чужа їй і байдужа спочатку, ставала все ближчою і ближчою, і вже вона часто вболівала разом з ним. І вже її не стільки тішила італійська опера (він завів її й тут, у Батурині), скільки вечорові співи й танці українських дівчат на лужку перед їхнім будинком.

А він їй все розказував, який буде університет, які науки тут вчитимуть — розказував захоплено, детально, зокрема — про самі науки, чого вона зовсім не розуміла й врешті мовила:

— Такий ти, Кирику, мудрий у мене, такий розумний. І звідки? Я навіть не вірю, що ти корови і коні пас. Може, це вигадали?

Вони стояли неподалік від Сейму. Перед ними на лузі паслася прип’ята на мотузці коза й буланий кінь — без пута, без припону. Кінь стрункий, тонконогий. І враз Кирило скинувся, його обличчя спалахнуло, очі сяйнули іскрами. В одну мить на траву полетів каптан, капелюх з пером, черевики з золотими застібками. Кирило підстрибнув і побіг. Він біг до буланого, з розбігу, ледь торкнувшись руками гриви, скочив на нього, ще на бігу вломив на кущі лозинку, тепер цвьохнув нею коня по крижах, нокнув, і той, з несподіванки кинувши передніми ногами, полетів. Полетів уздовж річки, далі, далі, й ось уже Кирило якось дивно смикнувся й став на коневі. Той летів гатала, а Кирило стояв у нього на спині, й вітер тріпотів білою батистовою сорочкою й надимав її. Вони зникли за кущами верболозу, але по якомусь часі вимчали назад. Тепер Кирило сидів на коневі… задом наперед. Підскакав до Катерини, на бігу скочив на землю. Катерина трималась за серце.

— Тепер ти віриш, що я — козак і пастух? — Його лице пашіло, і весь він скидався на кабешного хлопчика. Таким їй подобався надзвичайно, вона, мліючи, милувалася ним. І вже не шкодувала, що приїхала до нього в Батурин, хоч на початку їй вельми не хотілося їхати з Петербурга.

Повернувшись до палацу, наказав запросити Теплова. Той прийшов здивований: зазвичай Кирило йшов до нього сам.

— Я просив вас написати записку на Батуринський університет, — мовив сухо.

— Я написав.

— То не записка, а відписка. Університет для жебраків.

Обличчя Теплова в куделі рудого волосся почервоніло.

Він звик, що Кирило в усьому погоджувався з ним, а тут той відчитував його. Спалахнула злість, але він її погамував.

— Наш народ схильний до науки. А ви цього не розумієте, — казав суворо.

— Народ, це що ж таке? — примружив очі Теплов.

— Отож і є, що для вас народ — бидло, скотина. А він і є основа держави. На ньому все тримається. І ми з вами насамперед.

У напівпрочинені двері увійшов улюблений Кирилів пес, лягавий Кібчик. Якимось собачим чуттям відчув невдоволення господаря гостем, обійшов Теплова, тихо загарчавши. Кирило поклав руку на голову пса.

— Я бачу: ви не напишете записки. Отож, напишіть тільки про гімназію. Але сумлінно.

Теплов вийшов спантеличений і роздратований.

Кирило сидів у своєму кабінеті й писав. Він укладав статут і регламент Батуринського університету. Підраховував видатки, кошторис. Гроші він візьме від сплати мита. Перед ним за вікном лежав сонний Батурин. І раптом щось сяйнуло йому в очах. Спершу Кирило подумав, що то йому здалося. Ні, вогонь справжній. Вийшов на балкон. Десь далеко щось горіло. Мабуть, стіг сіна. Зайшов назад, зачинив двері. Але тривога не полишала його. Й полум’я все розгоралося, ширилося, горіли хати, осокори, горіли церква, Мазепин палац. Усе горіло в його уяві. Батурин палав, підпалений з усіх боків. По вулицях гасали московські гусари. На площі стояв дощатий поміст, а на ньому шибениці та колесо, на шибеницях висіли козаки, а біля їхніх ніг лежали порубані, поґвалтовані їхні жінки. Біля помосту квилили, голосили діти, простягали руки до помосту, де лежали їхні матері, а москалі кидали в малюків головешки або підкидали на поміст багнетами. Москалі шаленіють, регоче на коні Меншиков з вищіреними пацючими зубами.

Кирила струсило. О, як рветься душа! Де її пристань? Він уже ближче й ближче до чогось… фатального для себе. Великого, праведного, але й лячного.

Тихо ввійшла Катерина. На пальчиках підійшла ззаду до крісла, обійняла за шию, поклала на плечі свої великі заспокійливі перса.

РОЗДІЛ П’ЯТНАДЦЯТИЙ

Олексій побачив купу колод на березі затоки й сів. Біля його ніг ліниво схлипувало море, воно слалося вдалечінь і зливалося з сірим обрієм. Й саме сіре, і небо над ним сіре, і місто праворуч, позаду, хоч там і виблискують позолочені шпилі. А над морем, у сірому тумані, велетенська постать у ботфортах. То цар Петро. Оце тут він прорубав вікно у Європу, щоб з неї тягти військові новинки, кораблі, усілякі машини, науку, дорогі шовки й страви — й щоб топтати тут все живе, щоб воздвигнути тут, у цій хворій долині, на живих кістках козаків місто. Потворний сам і, казали, хворий на голову, та так — таки, певно, й було, любив усе потворне, їздив по своєму "Пітерсбурху" на свинях, не

випадково так втішався оцією своєю Кунсткамерою, в якій у спирту телята з двома головами, діти з одним оком, гадюки з двома хвостами, й сам страшний і лютий, як гадюка, людське життя для нього нічого не було варте, він не жалів навіть найближчих людей — власну жінку Євдокію Лопухіну згноїв у темниці, коханці, красуні Анні Монс, яку любив по — своєму, наказав відрубати голову, а тоді взяв ту голову з рук ката й показував народу свою "вченість", розповідав, як людська голова тримається на в’язах, які в неї жили, нерви. В день стрілецької страти власноруч відрубав до колоди вісімдесятьом стрільцям голови й власноручно заливав їм у горло розтоплене олово, а по тому весело бенкетував у оточенні таких самих виродків, як сам. Одну курву, маркітантку Марту Скавронську, терпів біля себе, й тільки вона могла погамувати його божевільний гнів, заливши в глотку конячу порцію горілки — кубок Золотого Орла. А як він жер?! Кури, індики хрумкотіли на його зубах, як зайці на вовчих, кістки гуркотіли й падали під стіл, а він жер, жер, утирався вишитими українськими рушниками й жбурляв під ноги Мазепи, який стояв позаду. За одне це можна було ненавидіти і зневажати його.

Постать з туману піднеслася ще вище. Широко ступали ноги, а біля них — дівчинка в рожевій суконці — впали промені сонця. Невже Ліза? І що ж, вона така, як батько? Таки ні. Щось є в ній від лютого Петра, але небагато. Вона справедлива, добра. Ніжна. Ніжна з ким? З ним? Чомусь згадалася перша ніч з Лізою. Спочатку, щойно його забрали в Малий двір, у Малу капелу, його привласнила фрейліна Наришкіна. Вона й звабила Лізу, похвалившись їй, який цей співак могутній мужчина і який він ніжний, делікатний, уважний. Так, перша ніч. Вона була не схожа на те собачення, яке відбувалося при дворі. Була вечеря на двох. І були наїдки, яких ніколи раніше не куштував і якими зі сміхом частувала його царівна; було всього по двоє: дві смажені куріпки, два персики, два ананаси, стрижії, м’ясо — після того, як він поїв, вона сказала, що то французький делікатес — жаби, його трохи не знудило, й тоді він вглушив кухоль горілки — а спочатку пили мадеру, токай, і він сп’янів… А перед "тим" вона молилася, чи просила прощення, чи хотіла, щоб ця любов була справжньою. Й вимолила, справжньою відчула її. А в нього

тремтіли руки, коли він розв’язував рожеві підв’язки на її французьких панчохах, ухопив її на руки й поніс до канапи, засланої чимось квітчастим, з однією подушкою. Вони кохалися й не знали, що в щілину підглядають Софія Анхольт Цербтська (Катерина II) і Карл Петро Ульріх (Петро III), то Цербтська притягнула туди Петра, аби звабити його чужим жарким коханням, одначе не звабила, Петро так і не переспав з нею жодного разу, й на ньому обривається рід Романових, бо Павло був не від нього.

Дівчинка звіялася, а постать несамовитого Петра все більшала. По воді побігли брижі. З цієї води возили й лід на крижаний дім Анни Іоаннівни, де вона одружувала блазнів і де мусили всі бенкетувати, хоч з крижаних бурульок падали за шию краплі. Всі вони хворі на голову, увесь рід, хоч і густо перемішалися з німцями. Московіти і німці — один рід, одне кодло.

…Олексій сидів і думав про той день, коли приїхав сюди, про життя, яке промайнуло в цій холодній камінній пустелі, яке ми силкуємось і ніколи не можемо зрозуміти, й так і відходимо, лишивши нащадкам думати над тим же, над чим думали увесь вік.

Санкт — Петербург горів. Будинки й будиночки з смолистих порід дерев, вони спалахували, як скіпки. Олексій посилав одного за одним лакеїв, щоб подивилися. Лакеї поверталися й доповідали:

— Горить Астраханська вулиця.

— Вогонь перекинувся на вулицю Лісну.

А Олексій пив. Він пив дедалі більше. Спивався. В горілці топив свої невеселі думки, ховався від них, від того, що чатувало попереду, — відчував, що не буде нічого хорошого, все туманне, неясне, він не перепивався через край, не втрачав людської подоби, але дуже часто вже зранку відчував потребу ковтнути горілки. Найчастіше пив зі своїми.

Але пив і з Воронцовим, з Паніним. Тільки з Єлизаветою пив рідко. Минули ті часи, коли могли з нею випити за вечір по десять келихів угорського й танцювати до ранку. Підупала імператриця. Та й Олексій також. Почував нехіть і втому. Обридло розплутувати клубки придворних інтриг, мирити царедворців, що він умів.

— Може, підемо поможемо чи хоч подивимось, — прогудів густющим басом Мартин Головня.

— Та нехай він вигорить їм до дна, цей чухонський город, — сказав Марко Полторацький.

— Воно й правда, — докинув Олексій.

— То погорять і твої палаци, — кахикнув Головня.

— Туди їм і дорога, — погодився Олексій.

Вони сиділи в його палаці в Гостиліцах на третьому поверсі. Пили сливову горілку, а також пиво, заїдали квашеною капустою і в’яленою щукою. Олексій сидів і думав, він сьогодні думав безнастанно одну й ту ж саму думку: вчора прочув, що Воронцов хоче підказати Єлизаветі, аби вона віддала полякам завойовану московським військом Східну Пруссію, а натомість забрала Правобережну Україну. Не знав, чи це добре й чи йому відвертати царицю від того наміру чи ні. Подумав ще трохи й розказав землякам — горілчаним братам. Засперечалися.

— Великої Росії без Малої не було, немає і бути не може, — мовив Полторацький. — Без неї вона — як бандит при битій дорозі. Ні достатку, ні освіти, ні ума. Вони це добре знають і хочуть її пригнуздати навічно всю. А от що з нею самою буде?..

— А так як і з Лівобережною. Он зараз покращало.

— А чи надовго? — Головня. — Щось проти Січі заноситься. Балачки при дворі всілякі йдуть. Вона їм — як щепа в печінках.

Полторацький розливав горілку.

— Невже таки скопирснуть? Навіть ляхи, які вже так на неї лихі, й ті кажуть, якби не Січ, то не було б ні Польщі, ні Московії. Вона заступила їх од турків і татар.

— Сто дев’ятнадцять запорожців нині подалися до турка, — не знати для чого, сказав Олексій. — Оце зараз найдужче роздрочило Сенат. А поляки, може, й віддадуть. Неспокійно на тому березі, гайдамаки вихрять то тут, то там. І з цього берега, і з самої Січі козаки та посполиті туди подаються. А як воно буде? Тут таки плетуть сіті. Он Теплов, рудий собака, у вухо імператриці: повернути селян у кріпацтво. Стільки ми з Кирилом клопоталися, чогось добилися… А йому й інші підгавкують, і в Сенаті, і в Синоді. А Січі другої ніколи не буде. Там степ, там воля вольная гуляє, літає, як орел.

Олексій підійшов до вікна. По вулиці промчала карета шестериком з ескадроном охорони. Олексій знав усіх, кому дозволено їздити шестериком. Меншим — четвернею, ще меншим — паровицею. Та й їздити швидко було заборонено указом, хоч той указ здебільшого не виконували. Шестерня підвернула під парадний під’їзд. Неаполітанські коні в золочених уборах із страусовим пір’ям на головах, кучери в трикутних капелюхах з позументами, гренадери, скороходи, гайдуки…

— Хлопці, імператриця приїхала, — мовив Олексій з подивом. Вона вже давно не була в нього в гостях. — Я побіг зустрічати.

— Ну, то ми пішли, — попідводилися земляки. — Ми чорним ходом.

— Може, не йдіть.

— Ні, вже краще підемо. Наше товариство її на гарні думки не наведе.

Завів її до вітальні на другому поверсі. Була задихана, знервована пожежею. Вона панічно боялася пожеж, боялася бунту по них. На сходах лакей доповів Олексієві, що пожежу згорнули, відвернули до сусідніх вулиць. Олексій сказав про це Єлизаветі й трохи заспокоїв її. Аби заспокоїти зовсім, наказав подати карафу горілки і в’яленої щуки, яку вона також вельми любила. Аби зігріти Єлизавету, сам підклав у камін берести, розпалив, підсунув разом з кріслом. Сів навпроти. Згадались давні, дружні, інтимні вечори, згадались обом.

— Ти чого так дивишся? — запитала. — Постаріла? Зморшки? Не подобаюся?

— А чого мені маєш подобатися або не подобатись? Я ж не твій фаворит. Нехай у Шувалова голова болить.

— А в тебе ні?

— Лізонько, — взяв її за руку. — В мене за тебе увесь вік болить серце. Тобі б треба все викинути з голови.

— Всі справи? Великоросію? Хіба так можна? Я ось увесь час думаю, що буде після мене.

— Принцеса…

— Цербтська, Катерина?

— Вона. І не стільки вона, як Петро. Ну як він буде правити? Такий безпорадний. Усе на скрипочці грає і солдатиками олов’яними бавиться.

— Минеться. Й вона допоможе.

— Хто?

— Катерина.

— Того я й боюся.

— У них є син.

— Не від нього.

— Нічого, аби був… Щось мені тривожно, Олексо, якісь тучі наді мною ходять. Неначе стежить хтось згори за мною.

— Навіяла собі. Заспокойся. При дворі тихо. Якби щось, то я знав би. В мене багато щирих друзів. — Мимоволі зітхнув. — А от наші надії не справдилися. На дітей наших. Бояри…

— Бояри. До мене все лізуть з натяками, що Кирило забрав багато влади. Що може сягнути на монархію.

— Як ми й хотіли.

— Так. А тепер це не просто. З усіх щілин шкіряться гострі зуби. — І раптом рішуче: — Та нічого. Ми їм їх ще обламаємо. А Кирило буде спадковим гетьманом.

Наступного дня Єлизавета шпетила коменданта міста.

— Довго гасили. Бочки діряві. І з чого виникла пожежа?

— Хтось палить.

— Строгості мало, — сказав генерал, прокурор Сенату Микита Трубецький. — Панькаємось. А їх розвелося… Треба в місті збудувати нову добрячу тюрму.

Єлизавета примружила свої все ще красиві очі:

— Школи треба будувати, а не тюрми. — А сама того ж вечора наказала видати велику суму на театр і ще одну суму на купівлю французьких суконь.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Кирило вертався з Почепа в Батурин. День стояв хмарний, і хмарно в нього було на душі. Обсіли клопоти, бачив скрізь підступи, доноси, невдоволення. Кигикала збоку чаєчка — чубарочка, будила якусь думку й не могла збудити. Переїздили лан. З обох сторін дороги стояли жита. Вже майже налилися, колос хилився донизу, на ньому висіли німотні кузьки. Українські жита! Чорніли внизу грудочки переораної, переборонованої землі, яка годує і поїть стебло. Не чути перепелів — уже відпідпадьомкали, не злетить випадкова хохітва, далеко попереду, між стіною жита, на дорозі жовті клубки: лисиця вивела лисенят на науку, вчить їх ловити ховрашків, але вони поки що не беруть тієї науки до тями — граються.

Через дорогу, неначе прив’язані до хвостів одна одної, тягнулась вервечка сорок. Ураз згадалося: десь у цих краях проживає Григорій Любисток, найкращий кобзар, чутий на Україні за ціле століття. Був він привезений парубком до Петербурга, зачарував імператорський двір своєю грою і своїм співом, зачарував царівну, став її чи не першим коханцем. Чотири рази втікав, сліпий, і тоді з двору публікували у всі єпархії, по всіх архіреях і ставропігіальних монастирях укази, щоб ніде не постригали оного Григорія, а прислали в Москву в Святійший синод за калавуром, бо інакше забрати його з монастиря буде не можна. Останній раз добився в Київ, до Лаври, але постригти його не встигли —

знайшли, повернули. Й знову він солодив душі вельмож своїм співом, здебільшого сумним, як оце квиління чайки, а потім таки зжалилася цариця, відпустила. Вона ніколи не кидала своїх коханців напризволяще. Дала йому кілька сіл біля Лохвиці, дала гроші. Й Любисток загосподарював. Ставив броварні, млини, кам’яниці. Повінчався з удовою, але жив сам, жінки приходили до нього вночі, але котра була його законною — не знав і не турбувався тим. Й плодилися діти, онуки, трималися на ньому, як трутні на бджолиній матці. Тічка рідні і приживальців обсіли його, і вже він сам не був їм потрібний, а тільки багатство його.

…Під’їхали до двору, обгородженого високими обаполами. Зграя собак обклала карету, але охорона нагаями розігнала їх. Кирило зійшов на широкий старий ґанок. Тинялися неохайні, обідрані, зачучверені дворові. Швейцар у засмальцьованому каптані хотів зупинити, але побачив, що якийсь дуже високий чин: дорога карета, два десятки охорони, ще й сам у дорогому мундирі, впевнений, — відступив. Кирило пройшов довгим коридором, ступив до великої зали. В залі відбувалася учта. Не учта, а обжирання. На безладно заставлених столах — наїдки: смажені гуси та індики догори лапами, цілий підсвинок, пляшки, а на підлозі кістки, калюжі розлитого вина, а над головами дим, дикий гомін та регіт. Кирило стояв незрушно. Побачили. Притихли. До нього підбіг племінник Любистка в куцому німецькому каптані.

— Ваша світлість, просимо до столу. Зараз звільнимо місце.

— Не треба, — холодно мовив Розумовський. — Я хочу бачити Григорія Михайловича.

— Григорій Михайлович… Він такий… Трохи химерний. Не хоче з усіма.

— Веди до нього.

Спустилися сходами до півпідвалу. Племінник прочинив двері комірки. Насамперед в очі впали інструменти: запилюжені й поламані — бандури, арфи, баси. З правого боку стояли столик і ліжко, заслане солдатською ковдрою, а також облізле крісло, в якому сидів старий — престарий сліпий дід. То був Любисток. Він повернув на скрип дверей сліпі очі.

— Григорію Михайловичу, здрастуйте. Це я, Кирило Розумовський, якщо пам’ятаєте. — І до племінника: — Ти йди, облиш нас.

Той пом’явся, знайшов стільця з підламаною ніжкою, підсунув, вийшов.

— Їхав оце з Почепа, дай, думаю, провідаю. Слухав вас у Петербурзі. З Олексієм ви були дружні.

— А так. Як він?

— Та нічого. Ще при здоров’ї. І при дворі.

— А цариця?

— Хорує, — сказав по — тутешньому, по — сільському. — А ви ж як?

— Як бачиш. Мені вже мало треба. — Неначе на підтвердження повів долонею по вилозі замицьканого кунтуша. Але зуби в ледь ощиреному роті були здорові, міцні. Порода берегла.

— Та був я нагорі, бачив. Попустили ви.

— А що вже там… Я своє оджив. Нехай інші живуть. Не послав мені Бог порядних дітей. А Петербург іноді згадую. Солодке життя…

страшнувате й розпутне. Навернув він нас, той Петербург, гнилим коритом. Була козаччина, були лицарі.

— Ну, вона є й тепер. Гетьманство повернулося, ось я — гетьман.

— Вернулося… кишенькове. Й не вернулася слава. Ти не ображайся. Не любив я Петербурга, яко врага свого, й не любив та не люблю москаля. Москаль дбає тільки про своє, в нього немає душі, немає правди. Він глухий до всього доброго.

— А в нас є?

— Було. Це видно з пісень наших. Дай — но я щось заграю… Давно не грав. — Помацав за спиною, дістав бандуру. Довго підтягував кілочки прокуреними пальцями, настроював.

Та не буде лучче,

Та не буде краще,

Як у нас на Вкраїні.

Та немає жида,

Та немає ляха,

Немає унії…

З тією піснею і смутком у душі й від'їхав Кирило. І думав про те, що ж таке цей світ і це життя і як зробити, щоб воно мало смисл, щоб людина не блукала по його нетрях, як по лісу, а йшла рівною просікою туди, де найсвітліше і де ростуть якнайкращі квіти.

Генеральна старшина зібралася на раду. Сиділи зосереджені, зрідка сусід перемовлявся з сусідом. Але зайшов флігель — ад’ютант і сказав, що гетьмана не буде, він затримався в дорозі. Старшини зглядалися — що б то могло означати, — але розходитись не поспішали. Й тоді в кінець столу вийшов генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, обвів усіх довгим поглядом, почухав носа, глибоко зітхнув:

— Панове генеральні старшини, дозвольте вам слово мовити. Хоч не знаю, чи краще мені від любові, прихильності до вітчизни все се казати, що велить слабкий мій розум, а чи краще мовчати від жалю. Предки наші — славний наш народ руський, бувши завоюваннями приєднані до Республіки Польської, уміли себе утримувати і шукали способів, як усього того позбутися, розсудливістю й хоробрістю, захищали себе своїми правами і, силою силу побиваючи, нарешті скинули із себе польське ярмо і прийшли у підданство російських монархів. Як радісно прийняли під свою протекцію нас нові господарі, і не тільки обіцяли всі наші вольності та права потвердити, але й новими та кращими нас нагородити обіцяли. Та хто б міг подумати, що саме з того моменту, коли ми через це підданство сподівалися мати всі гаразди, спокій та безпеку, почалися наші нещастя, порушення наших прав, спокою та добробуту. Поміркуйте лишень і здоровим глуздом розкиньте, історію наших предків і їхнє становище порівняйте з нинішнім, де зараз ті славні люди, які розумом і пером своїм захищали вольності вітчизни нашої і розумно ними правили.

Стояла глибока мовчанка. Скоропадський ловив погляди: одні дивилися здивовано, інші — злякано, ще інші й здивовано, і злякано, декотрі поопускали погляди на підлогу. Скоропадський зрозумів, що відгомону своїм словам не знайде. Але треба було докінчити:

— Скажіть, де ті славні воїни, перед якими тремтіло багато європейських і азіатських народів, які перетворили на попіл багато ворожих міст, які, врешті, підірвали Польщу, славну тоді в світі і сильну державу? Насмілюся сказати, що їх небагато в нас лишилося, і що найбільше мені жаль, перевелися вони в недавні літа і майже в пам’яті

батьків наших і нашій. Та для мене й слів забракне, якщо я захочу докладно висловитися про занепад Вітчизни нашої і перелічити всі наші нещастя. Отож, зберіть усі сили вашого розуму, підкріпіть їх патріотичним запалом і, відклавши всі пристрасті та партикулярні вигоди, подумайте про повернення колишніх порядків і добробуту вітчизни вашої. Закони наші писані не нашою мовою, і маємо дуже мало людей, які могли б застосовувати добрі закони. Нам треба подбати про воїнство наше, яким у минулі часи ми славилися, і проти нагородження селами і чинами чужоземців, і на захист нашого духовного чину. Як просвічуванню розуму, так і утриманню всіляких добрих порядків у державі більше всього сприяє учення; найкращі царі, полководці, градоначальники були філософами; треба нам подбати і про поширення наук у нашій вітчизні, а поширювати їх не можемо, не організувавши хороших училищ і не давши потрібного їм утримання.

Ліве повіко в нього помітно тремтіло. Нервував. Намагався те не показати.

— Я б ще хотів більше сказати про нужди вітчизни нашої, та боюся надокучити вам і вивести із терпіння. Отже, нам, благородне зібрання, нічого більше не залишається, як, зібравши всі негаразди і прохання наші, просити нашого ясновельможного гетьмана, щоб він додав своє завзяття до нашого, на його розум, на його великодушність, на його прихильність до вітчизни мусимо ми покладати велику надію, що він поверне до попереднього стану злиденну, зневажену, позбавлену всякої допомоги нашу вітчизну і тим, разом із нами, отримає сіяння і славу предків наших, а у нащадків заслужить подяку. А як це зробити, подумаймо разом.

Тут він передихнув і додав, що маємо просити за все це премудру, милостиву, великодушну монархиню, а ще втиснув, що потрібно заборонити переходи посполитих — тим грав на дуду багатьох старшин, які домагалися цього. Й ще раз згадав Височайшу Її Імператорську Величність, примоцьовуючи тим все вищесказане, але всі розуміли, що йдеться про інше, основне, визволення з уярмлення свого народу.

— Для загального добра треба відкласти всіляку упередженість і власну вигоду, — так закінчив. — А тепер кажіть ви. — В кутиках рота залягла нервова складка.

Але "казали" тільки дві ворони, які каркали за вікном на верхівці осокора. Та ще голосно розкашлявся кропив’янський полковник Джеджалій і кинув з — під руки:

— Мудро мовив.

— І до ладу, — докинув лубенський Апостол.

А далі, ніби по якомусь знакові, всі почали підводитися й виходити. Дивилися собі під ноги, неначе йшли по лугу з купинням або через копці. Затримав крок Джеджалій, а тоді махнув рукою і пішов теж. Скоропадський відчув ватяність у ногах і сів на стільця. На гетьманського стільця. Важко думав. Померла в серцях тих, до кого говорив, воля України, лишилися там власні добра, гроші, млини та хутори, після часів героїчних настали на Україні часи тиску, покори, байдужості, вони були не перші й не останні, й треба великої звитяги, великого піднесення і розуму, щоб знову запалити ті серця.

…Ночували в Лубнах, виїхали рано — вранці, коли ще не зійшло сонце. Але воно так і не пробилося крізь густі стовписька туману, які облягли землю. Дерева здавалися скиртами, кущі — верхівцями. Спочатку їхали трактом, а потім повернули на путівець, аби скоротити шлях. Дорога стелилася лісом. Власне, це вже була й не дорога, а ледве видна в траві колія. Десь до обіду помітили, що заблукали, ліс і ліс, увесь однаковий, мокрий від туману й похмурий. Нарешті сонячні промені проштрикнули завісу туману. Зупинилися. Не знали дороги. Поїхали куди бачили очі. В’їхали в глибокий яр, який зводився стіною з обох боків. Раптом передній дозір загаласував, залементував, повернув коней.

— Дорогу перекрито. Повалені дерева.

Десь збоку пролунав постріл, а за ним голос, густий, важкий, застрашливий:

— Не мельтешіться, ви всі під рушничними дулами. Злазьте з коней, беріть їх за гнуздечки і йдіть ліворуч по стежці.

Варта збилася в купу, не знаючи, що робити. Кирило вийшов з карети, пішов першим по стежці, відхиляючи гілки ліщини з кетягами ще не достиглих горіхів. По краю галявини біг струмок, посередині стояли дві катраги, лежало кілька колод. Кирило здогадувався, що вони потрапили в руки розбійників, і розумів, що опиратися безглуздо. Треба триматися сміливо, з гідністю. З лісу вийшов здоровенний козарлюга з півметровими вусами і шрамом через всю щоку й сів на колоду. Його чоботи були зарошені, очевидно, й він був у засідці. Кирило сів навпроти.

— Хто ви такі? — запитав спокійно.

— Гайдамаки, — відказав той, дістаючи люльку.

— Гайдамаки — на правому березі, в Польщі…

— Довелося на час перебратися сюди.

— А мені наказано вас ловити і вішати, — змружив очі Кирило.

— І багато повісив?

— Поки що нікого.

— Ще й ви в наших руках. Бачу, ти великий чин. Генеральний старшина?

— Я — гетьман, граф Розумовський.

— Оввa, на таку птицю не сподівався.

З катраги вийшов ще один чоловік, невисокий на зріст, кремезний, у плескатій шапці, літнього віку. Теж сів на колоді поруч козарлюги.

— Дай я побесідую.

Козарлюга підвівся й пішов у катрагу. Чоловік набив коротеньку люлечку, підкурив від губки. Долонею відігнав дим.

— Не впізнаєте по породі? Ви добре знали Василя Мировича?

— Знав і не раз гомонів з ним. Хотів допомогти — не вдалося.

— То мій брат.

Розумовський добре знав трагедію родини Мировичів. Федір Мирович, генеральний осавул, один з близьких помічників Мазепи, втік з ним за кордон, допомагав йому чим міг. Усю родину Мировичів жорстоко покарали: відібрали всі маєтності, заслали до Сибіру Івана Мировича, Василя, трьох їхніх сестер, інших родичів, навіть малих дітей. Іван Мирович був запроторений до Сибіру дитиною. Вийшовши звідти, служив у війську, дослужився до капітана артилерії, добивався повернення маєтностей, не добившись нічого, пішов за кордон. Був у Польщі, Туреччині, Криму, де жив під ім’ям Мустафи Аги, його намагались виманити звідти, аби зліквідувати, але він не давався. Він никав у пограниччі, навіть нападав з ватагами татар, і гетьман мав з ним клопіт за велінням Петербурга, щоб виманити його з Криму або ліквідувати там. І ось живий Мирович сидів перед ним, покусував цибух

куцої люльки. До всього приплутувалася справа миргородського полковника Василя Капніста, листа якого до Чигирина на ім’я чигиринського старости було перехоплено. В ньому Капніст писав, що сподівався стати гетьманом, але обрали Кирила Розумовського, а він згідно з домовленістю буде подавати всіляку допомогу орді й шляхті. Капніста було заарештовано в кримському поході, була створена комісія під егідою самого канцлера і під пильним наглядом імператриці, одначе слідством було доведено, що лист підставний, Капніста випущено, і він згинув у прусському поході. Отже, Петербург смертельно боявся будь — яких порухів до волі в Україні, з підозрою ставився до всієї генеральної старшини, а надто до гетьмана.

— Пане графе, волочуся я по світу, по степах і нетрях, а за що? За волю України. Адже ж не вмерла надія, що колись московське ярмо поламаємо. Шляхта про це думає і Крим. Коли б прихильності вашої. Щоб всім укупі.

— З ким це вкупі, з ляхами? А що ми мали від них? І що має народ на Правобережжі? Чого люди йдуть в гайдамаки? З лиха. А татари… Вони нам друзями ніколи не будуть. У нас он, чував, у козацькій землі панщину скасували і москалів спровадили.

— Чи надовго?

— Того ніхто не знає. А живемо днем сьогоднішнім.

— А треба завтрашнім. І робити все для своєї вітчизни. То неправда, що гайдамаки — бандити. Нам болить власна земля.

— А я й роблю.

Гомоніли довго. Вже двічі перегоріли дрова в багатті, а тоді Кирило сказав:

— Ні, на зраду мене не схилите. Я склав присягу й буду їй вірний. — А сам подумав: "Але й гайдамаків видавати та ловити не буду".

На тому й розійшлись. Гайдамаки їх відпустили, нічого не заподіявши, ще й показали дорогу. А гетьман їхав і думав: як же туго змотується клубок, де та ниточка, потягнувши за яку можна все розплутати. Не знайдеш, не розплутаєш. Попереду, як на оцій дорозі, не видно нічого. Коли б знав… Та й що б зробив? Стрибнув у полум’я з жінкою, з дітьми, зі всіма родичами. А запорукою що? Нічого. Багато хто думає про Україну, але діють не в одне. В цьому найбільше лихо.

Кирилові одразу розповіли про промову Скоропадського. Старшини бігли один поперед одного, аж поки він наказав нікого не пускати. Думки розбіглися, як череда у перший день на пастівнику. Підступ? Ні, Скоропадський так думає. І що з того? Може бути щось недобре. Треба доповісти в Петербург? Одразу ж відкинув і цю думку: там і так дивляться з недовірою на гетьманство, а тоді й поготів. Подумають: усі там такі. Та ще й він, Розумовський, допустив до таких думок. І лишати так не можна. Ті ж таки старшини донесуть. Узяв папір, перо, почав писати:

"Пане Скоропадський! Із багатьох моїх спостережень я дійшов висновку, що ви, бувши справді, згідно з найвищою волею Її Імператорської Величності, людиною мені підвладною, наважуєтеся виявляти проти мене сваволю і зовсім мало поваги маєте до моїх ордерів; цим ви себе возвеличуєте серед народу малоросійського, а моєю владою якось нехтуєте. Хоча я давно із багатьох ваших учинків те помітив, усе ж поблажливістю своєю чи, швидше, мовчанням намагався вас привести до посади вашої. Та й ви не раз помічали, що багато чого не по — вашому від мене визначалося, а на власний мій розсуд. Ви ж, як я бачу, намагаєтеся під іменем блага народного докоряти мені в багатьох повеліннях своїм непослухом або ж такою поведінкою, яка більше схожа на заперечення мені. Це я сам угледів у поданнях мені, де військова канцелярія, що залишилася у Глухові, певно, під вашим керівництвом, показує мені зухвало й безпричинно, як то в час мого

гетьманства через мої домашні потреби увесь народ малоросійський до руйнації й до крайнього зубожіння доведений і немовби вже зі всього малоросійського народу мало хто вдома залишається, там хитро мені закидається, що я лише половину народу брав на працю, бо вже багато його втекло або в слобідські полки, або за кордон. А з цього вже у тих поданнях додані подальші перебільшення і непотрібні наслідки. Все те приписуєте моїй економічній канцелярії, яка, однак, нічого без мого повеління до цього часу не робила. Такі подання вигадані для підбурення народу проти мене… Ви надаєте своїй персоні голос немовби цілого народу проти мене. Тому я не маю до вас більше ніякої довіри і усуваю вас від усіх малоросійських справ, а крім того, наказую бути вам у Глухові, ні в якому разі не виїжджаючи навіть на короткий час із міста без мого дозволу. А якщо щось супроти цього іще вчините, то я знайду інші способи примусити вас поважати владу над вами від наймилостиві шої нашої самодержиці.

Гетьман Розумовський".

Перечитав. Залишився задоволений. Він усував генерального підскарбія не за якісь антидержавні підступи, не за політичне підбурювання, а з особистого невдоволення працею підлеглого і за його підступи проти себе. Не кидав його в глибокий діл, але й не залишав на пагорбі. І якщо хтось донесе в Петербург (не донесе, він зробив усе дуже швидко), то він вже вчинив розправу на своєму рівні. А потім запросив тих двох, які не прибігли з доносами: Апостола і Джеджалія. Не закликав їх виповідати те, що чули від Скоропадського, а тільки запитав, що вони з цього приводу думають.

— Сказав — то він правду, — мовив Апостол і дістав срібну табакерку. Дивився прямо і щиро. — А тільки…

— Що тільки?

— Ну, що з того можна мати, що зробити?

— А що робити?

— Укріпляти Україну треба, — блиснув очима Джеджалій. — Тільки в інший спосіб.

— У який?

— Ну хоча б… Хоча б досягти спадкового гетьманства. Монархії. Тоді її не можна буде посунути.

— Але треба, щоб це було одностайно. Щоб уся старшина. А є такі, які самі на булаві очі солодять.

— Треба їх впевнити, переконати, — Апостол.

— А хто це робитиме?

— Та ми ж, — відказали в два голоси. — Знаємо, дехто до того схильний сьогодні. А інших уговтаємо. Хоч це й непроста справа.

Вони звідкілясь знали про потаємні думки гетьмана. Але не знали про справи.

А йому все частіше й частіше згадувався Мазепа. Щось він не додумав. Довгий час вміло таївся, й це правильно. Але й… перетаївся. Коли вже було треба заявити на весь голос, покликати всіх до зброї, він мовчав. Чи був тоді готовий народ повстати? І який він нині, цей народ? Григорій Орлик, Пилипів син, у Парижі гадає, що народ український на порі до визволення. Проте не всі такі. Декого задовольняє їхнє нинішнє становище. Це Кирило з Олексієм добилися указу "о скорейшем освобождении" українців з кріпосної неволі, вийшов спеціальний сенатський наказ "дабы никто ни под каким видом малороссиян не укреплял". І є в Сенаті проект зрівняння української старшини у рангах з російськими чинами. Отже, багатьох це влаштовує. Але Кирило розуміє:

це до часу. Помре Єлизавета, і все зміниться. І промацує подальший путь оком розуму. Він знає, що король Франції Людовік XV пильно приглядається до Московії. Григорій Орлик, граф і фельдмаршал Франції, не дає йому про неї забути. Він кидається на всі боки, веде перетрактації з турками і поляками і намагається втягнути в свої заміри Розумовського. "Козацька нація, — казав він, — знає, що гетьман є єдина змога її вільного існування, з гетьманом вона є свідома своєї сили. Хоча сучасний гетьман і не є людина великого духу, але один факт, що він тепер стоїть на чолі України, може спонукати його на енергійний захист прав козацької нації".

Так, Кирило розумів, що його покликання є більшим, ніж те, як він живе. Так, він жив розкішно. В дерев’яному палаці — великі дзеркала, мармурові столи, позолочені стільці, статуї. Щоденно під час обіду грає оркестр. І бали, феєрверки, в палаці велика бібліотека. Гості прогулюються липовими алеями великого парку. Оркестр грає французькі та італійські арії. На самоті ж гетьман слухає "Їхав козак за Дунай" та Мазепину "Ой горе тій чаєчці". Мазепа взагалі не сходив йому з думки. І страх проймав його, але й справа, за яку той поклав життя, ятрила душу. І коли маршал Франції Ульріх Фредерік Вольдемар Льовендаль, приятель Григорія Орлика, запропонував гетьману обмінятися думками, той, згнітивши серце, погодився й відпровадив у Ряшев двох своїх посланців. Один з них, капітан Розенталь, у розмові з маршалом сказав, що гетьман бажає опіки Його Християнської Величності Людовіка XV, що цариця стара й після її смерті настане крах.

Звідтоді Кирило через московських аташе, українців, у Відні та Лондоні почав листування, водночас благаючи про обережність і секретність перемов. Григорій Орлик вів листування з земляками також через старого мазепинця Федора Мировича, який сидів у Бахчисараї і в свою чергу писав до запорожців.

Гетьман потерпав, гетьман роздумував, виважував свої вчинки. Одначе продовження ці перетрактації не мали.

Не відомо, чи в Петербурзі щось запідозрили, але Кирила надовго відкликали до царського двору, таким чином усунувши від старшинського оточення, з яким почав налагоджувати тісні контакти. Відтак помирає союзник мазепинців турецький султан, розпочинається Семилітня війна, скінчив своє життя Мирович, а невдовзі помирає від ран і Григорій Орлик.

Усі контакти "засохли", гетьман же активно демонструє свою відданість Московії. Хоч у його душі й ясніє мазепинський жар, та він присипає його попелом. І розвіює свою нудьгу в бенкетах, грищах, полюваннях.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Кирило покликав у вікно:

— Григорію Миколайовичу, зайдіть, є свіжий білужин балик і чечуга до пива.

Теплов зайшов. Рудий, як попова собака; Кирило знав, що в нього й на грудях рудий заріст, і на ногах, і на руках руді плями. Ще як Теплов супроводжував наставником його за кордон, він звик ставитися до нього з послухом і пошаною, тепер той був радником при ньому, а більше "оком" Петербурга, наглядачем, одначе Кирило давно дав йому зрозуміти, хто тут старший, а за порадами майже не звертався. Знав і те, що Теплов про все доносить у Сенат, але не брав того до уваги. Одначе йому кортіло якось викликати Теплова на довірчу розмову, може, вдасться щось випитати в нього.

— Чудовий баличок, і чечуга також, її стає дедалі менше.

— Чечуга? — І почав розглядати: — Так це ж стерлядь.

— По — вашому. А по — нашому — чечуга.

— Все у вас не так, все у вас по — своєму.

— А що в тому поганого? — Кирило краяв балик на тонкі скибки.

— Має бути однаково. Все однаково.

— Все в світі?

— Ні, в світі — ні. А в нас… Одне государство, одне військо, одна мова.

— А коли вона не однакова? Склалося так оддавна. З віків.

Очі в Теплова маленькі й бігали, як миші.

— Не повинно так бути. Ще Петро Великий указав.

"Чи знає він щось? Про щось здогадується? Здається, ні".

— Петро Великий наказав усім бороди зголити, німецькі штани _ носити… А тепер носять французькі. Гаразд, то все пусте. Їжте балик, надзвичайно смачний, запорожці прислали. У них все доладне.

— Хіба що балик, — микульнув очима Теплов. — Ніякої користі з них. Одна обуза.

— Не було б цієї обузи, не було б і нас. Були б під турками.

— Ну, то колись… А тепер он — є лінія, є російські війська на границі, запорожців не треба.

Кирило усміхнувся в думці.

— Так що ж їх, у Дніпрі втопити?

— Зачєм. Обернуть у крестьян, у крепостних.

— У нас і селяни не всі кріпаки.

— Це неправильно. Має бути як у Великоросії. Тільки трохи гірше. Одно насєлєніє. Один кнут на всіх. Тільки для малоросів трохи більший, привчити їх до порядку.

— Мені здається, імператриця так не думає.

— То братєц ваш вбив їй такі думки в голову.

— Імператриця любить малоросійський народ. Вона повернула чимало наших законів. І далі дбає…

— Це я знаю. Вона б згодна й монархічне правління… надати Малоросії, спадкове гетьманство. Це для вас шанс. Подавайте клопотання.

Кирило насторожився. Щось тут було негаразд. Отже, Теплов знає про наміри старшини. І під’юджує. Це неспроста.

— Вам би це підказати їй.

— Моя справа — сторона, — посміхнувся лисячою посмішкою. — Я тут ні до чого, — витер серветкою масні губи. Пив пиво великими ковтками, й борлак з рудуватою щетиною підскакував, як горобець у чужому просі.

А все ж спробував посіяти сумніви в Кирилові.

— Тільки як житиме самостійна Малоросія?

— А так, як інші. Як Польща, як Пруссія, як Австрія. У нас є вихід до моря, трохи натиснемо й проженемо з Криму татар. І все у нас є. Земля в нас багата.

— Це, мабуть, правда. "Багата і обільна", але порядку… — процитував літопис.

— Порядок наведемо. Вже наводимо. Військо своє у нас завжди було. Гарне військо.

Про військо думав останнім часом багато. У Мазепи з Карлом разом було сорок тисяч — це мало. У Петра — сто п’ятдесят. Отже, треба військо ладувати, навчати на новий лад. Навіщо? Ще до кінця не знав.

У відчинене вікно разом з передосіннім вітерцем, що ніс запахи стиглих яблук, гниючих грушок, долітав глухий стукіт ціпів — по клунях і на розчищених точках в кінці городів молотили збіжжя. Молотили здебільшого убогі господарі, заможні своє молотитимуть по клунях зимою. На городах віяли намолочене за день: розстилалися попони, рядна, з плетених коробок, піднятих на руках угору, сипали збіжжя, вітер відносив полову, і вона лягала сіро — жовтими заметами.

— Люди молотять хліб, — сказав Кирило. — В ньому багатство і сила Малоросії. Без цього Великоросія великий нуль. — Посмоктав шматочок балика й додав: — Треба шанувати і оберігати її.

Увечері Теплов, покусуючи кінчик гусячого пера, писав дрібними косими літерами: "…і сепаратистські настрої старшини. Їх поділяє сам гетьман, він не любить Великоросію, хоч і служить їй. Як не люблять всі малоросіяни. Виношує мрію зробити гетьманство спадковим, а свою державу самостійною. Його треба прибрати".

Кирило пив вишневу горілку, сидів у концертній залі свого палацу сам. Сцена тонула в померках. Оркестр грав вступ до опери Монтеверді "Орфей". Грав раз, удруге, втретє. Щойно оркестр закінчував грати, граф в’яло махав рукою, і мелодія зринала знову. На душі було тоскно. Щось складалося не так, як хотів. Не було вірних помічників, однодумців. І сам почувався непевно. Згадались запорожці, які іноді приїздили. Вільні, незашорені. Таким би бути й собі. Та де там.

Щоб якось розвіятись, наказав їхати на полювання, хоч був не ранній час. Виїхали. Вороний під ним щулив вуха, йшов нерівно. Вдарив гарапником по голові. В кущах верболозу на лузі собаки взяли слід вовка. Погнали по сліду. Слід вів до лісу. В лісі дорога понад довгим озером. Вовк біг по ній. Собаки вже скавучали, та враз збилися в купу, закрутилися на місці — втратили слід. Либонь, вовк був старий, відчув погоню й збив їх зі сліду. З гавкотом підбігли до озера. Над ним сидів великий — великий, просто велетенський бобер. У його хутрі поблискували білі іскри.

Собаки підскакували до нього, він поводив головою, і вони кидалися геть. Чомусь не ліз у воду, мабуть, був хворий. Собаки галасували, але не наважувались напасти: цей мирний звір мав такі щелепи, що одним доторком міг перекусити собаці ногу. До Кирила під’їхав єгер з рогатиною, але гетьман похитав головою: не чіпайте, нехай живе. Чомусь його розчулила ця звірина старість.

Дорога вивела до монастиря, біля якого стояло кілька підвід. Погоничі сказали, що везуть товар. Але чого вони зупинилися біля монастиря? Кирилові це видалося підозрілим. "Треба послати Самійла".

Вертались, вполювавши одного, що зарано — ще не було снігу — опушився в біле, зайця. Недалеко від домівки, біля кошари, єгер нагнувся над прибитою інеєм травою й показав:

— Ми там ганяємось, а вовк тут пройшов.

— Не один.

— Як це не один?

— Подивися, ступали слід у слід.

"Скрізь вовки, — думав Кирило. — Підступають до самої хати".

Тривала війна з Пруссією. Проти Пруссії воювала коаліція: Московія, Австро — Угорщина і Франція. Визнаний у Європі полководець Фрідріх II зазнав кількох поразок, одначе казав: "Я повинен тут діяти, поки не примушу цих лютих звірів зайти за Ландеберг". Одначе примусити не міг. Єлизавета ж рішуче вирішила продовжувати війну, незважаючи на те, що їй, можливо, "доведеться пожертвувати останнім солдатом і останнім рублем". У Франції та Австро — Угорщині панувала втома від війни. Й точилися безплідні переговори, складні дипломатичні зиґзаґи щодо того, щоб віддати Східну Пруссію Польщі, а натомість приєднати до Московії Правобережну Україну. Відбулося ще кілька незначних битв, а потім війська Фрідріха були розгромлені під Кунерсдорфом. Під королем було вбито двоє коней, його мундир був прострелений в кількох місцях. Король показував дірки від куль на плащі і мундирі, мовби те могло виправдати погибельні, ведені ним атаки. Московське військо пішло в наступ і навіть побувало в Берліні, одначе облишило його через три дні.

Держави коаліції заплутались в переговорах щодо миру і поділу шкури пораненого ведмедя. Єлизавета була рішуче спрямована продовжувати війну. Фрідріха, Пруссію чекав повний розгром. Одначе Бог розсудив інакше.

Ще на початку попереднього року здоров’я імператриці викликало тривогу. Турботи, війна, інтриги двох партій — за війну і проти, незрозуміла, іноді скандальна поведінка великої княгині — все це забирало останні сили. А тут ще панічний страх перед смертю. Не

гоїлися рани на ногах — яке вже не прикладали зілля, які лікарі й знахарі не оглядали їх, болі, кровотечі — все свідчило про недалекий кінець. З Парижа приїхав новий французький лікар Пуассоньє, але придворні лікарі зустріли його не краще, ніж гренадери ворожих солдатів на полі бою. Всі вони були полковники, підполковники, капітани й не могли допустити до цариці лікаря без чину.

Єлизавета майже не з’являлася на людях. Лежачи в ліжку, приймала генералів, які радилися щодо війни, Воронцова й ще двох — трьох людей. Та ще слухала спів і жарти тенора Компаньї, блазня з італійської трупи, коли ж заходив Олексій, випроводжала всіх. Він сідав біля ліжка, брав її руку, прикладав до вуст і погладжував, погладжував. Це її заспокоювало. Подовгу розглядала матерію, вигадуючи і комбінуючи убори. Іноді казала, що їде в театр або на бал. Починалися довгі примірки строїв, одягання, ось вже й королівська зачіска зроблена, остання троянда вставлена в неї, вона робила кілька кроків, кидала погляд у дзеркало й верталася. Не бачила в дзеркалі тієї колишньої красуні, яка всіх засліплювала блиском, не бачила переможного — перед яким тріпотіли всі чоловіки — блиску в очах, не бачила пружної, стрункої ходи, за якою вгадувалися всі чари й ваби тіла, не бачила квітучої вишеньки посеред лужка, над якою гудуть джмелі та бджоли, пурхають метелики, а бачила гіркі одцвітини, коли пелюстки безвільно летять за вітром і встилають землю. Одцвітини! Наказувала роздягати. Занурювалась у тугу. Це була туга жінки, яка бачила сенс життя в підкоренні чоловіків, раїні кохання, отриманні насолод. Мабуть же, думала, є злостивці, а особливо злостивиці, які видивляються кожну зморшку на її обличчі, кожен обважнілий крок, кожен невдалий порух. Не діждете. Імператриці на балу не буде!..

…Трагічний знак був рік тому. Бувши в Царському Селі, Єлизавета вийшла з церкви і впала посеред дороги, й не подавала жодних ознак життя. Всі розгубилися, не знали, що робити. Були певні, що вона мертва. Принесли ширмочки, огородили її від сторонніх очей. Проте тоді вона підвелася. Тепер же трагічні думки термосували її. Обідала здебільшого сама або в оточенні двох — трьох найближчих людей. Їла

зовсім мало, випивала кілька крапель угорського. Але по тому прикладалася до чарки, пила міцні напої і багато, в надії розвіяти тужний настрій.

Сімнадцятого листопада її тріпонуло особливо сильно, але прийшов Олексій, прийшов новий лікар, і їй покращало. Вирішила прогнати меланхолію та тугу і взялася до справ. Але всі вони невеселі. Фрідріх і далі тримався, а всі її полководці, включаючи останнього, Бутурліна, були дурніші один за одного. Сподівалася, що її трохи розвеселить фаворит, Шувалов, а той на її запитання: "Як справи?" — заторохтів:

— Накази не виконуються, вища влада не користується повагою, правосуддя продажне, люди старцівсько бідні.

— І ти… ти не знайшов сказати мені чогось світлішого? Ти дурний як пень. А палац мій новий? — Усе своє царювання мріяла збудувати камінний палац, вона панічно боялася пожеж, не раз їй снилося, що вона згорає в своїх покоях.

— Растреллі для закінчення вимагає триста вісімдесят тисяч рублів.

Єлизавета наказала знайти такі гроші. Але в цей час в пожежі на Малій Неві згоріли всі склади коноплі та льону, для торгівців цим та іншим товаром наставав повний крах, а це ж припинення постачання флоту та армії, й імператриця, заплакавши нишком, наказала віддати ці гроші на погашення лиха.

Всі чекали миру. Відбувалися напружені переговори між державами коаліції, Франція наполягала на мирі, Австро — Угорщина та Польща до неї приєднувалися.

В Петербурзі перед Двірцевою площею 1 січня 1761 року споруджували феєрверк: на купі прусської зброї, штандартів та прапорів стояв крилатий юнак в лавровому вінку з пальмовою гілкою в руках,

який символізував мир. Коли спалахнув феєрверк, Єлизавета підійшла до вікна, осудливо подивилася й наказала затулити вікно шторою. Вона не схвалювала миру.

Вже не вставала з постелі, дуже кашляла й харкала кров’ю. Двадцять третього грудня Єлизаветі стало зовсім зле. Їй пустили кров, але це не допомогло, хоч на якийсь час і настало полегшення. Вона ще підписала іменний указ на звільнення ув’язнених і на зменшення надто важкого для населення податку на сіль. Це був останній її указ. Після того вона висповідалась й прийняла причастя. По тому знепритомніла, на якийсь час прийшла до пам’яті й знепритомніла знову. Їй чулися якісь голоси, якийсь щебет, лунав голосний сміх, і бачилися їй привільні лемешівські луки та обсипана сонячним світлом баня церквиці.

О четвертій годині по обіді двері імператорської опочивальні відчинилися і в приймальний покій, де зібралися всі вищі чиновники імперії, вийшов старший сенатор Микита Трубецький. Всі зрозуміли, що це означало, він ще не розтулив рота, щоб оголосити фатальну звістку, як залунали голосні плачі.

За вікном гойдалися зледенілі віти високої стрункої берези, вона чекала весни, щоб скинути льодову намерзь, зазеленіти ніжним — ніжним листям, повісити довгі сережки, ніби підкреслюючи тим невмолимість смерті.

Темний лицем, пониклий сидів біля смертної постелі Олексій. Він розумів, що для нього все скінчилося. Високо, на немріяну височінь знесла його фортуна, зазнав він її ласки, тепер же лишалося одне — падіння в діл. Яким воно буде, ще невідомо. Але буде. Треба зустріти його в спокої, покорі Божим помислам.

Імператриця померла після довгої агонії. Покійній було п’ятдесят два роки.

Дівчинці не спалося. Десь під полом торохтіла миша — перекочувала волоський горіх, тоскно, тонко цвіркотів цвіркун. Обидві черниці, з якими жила, спали міцним сном. Вийшла надвір. Над деревами висіло червонясте, схоже на перерізаний навпіл недозрілий кавун, кружало місяця. Зорі були дрібні, як розсипане пшоно, й трусилися, мабуть, на дощ. Сіла в саду на лавочці. Пахло яблуками, прілістю грибів. Від дерев прослалися хисткі тіні. Враз вона побачила, що від пекарні ковзнули дві короткі тіні, згинці перебігли до вікна келії. Один став на чотири, другий виліз на нього і, приклавши дашком до скла руку, заглядав у вікно. Нахилявся то в той, то в інший бік. Зліз, підійшов до дверей, тихо відчинив, зник за ними. По якомусь часі вибіг, зашепотів щось до другого. Обоє подалися в інший кінець саду.

Дівчинка посиділа незрушно якийсь час, побігла до довгої одноповерхової будівлі, в келію, у якій жило близько двох десятків послушниць. Там, примостившись на краєчку полу, додрімала до ранку, відтак пішла до ігумені й розповіла про нічних відвідувачів. Ігуменя розповіла Кирилу Розумовському.

Кирило сидів у своєму кабінеті навпроти дівчинки, сливе вже дівочки, розмовляв з нею, видивлявся. Намагався вловити в ній риси брата, Олексія. Не вловлював. Чорноока, чорнокоса, ніжноброва… В розкриллі брів, у точеному підборідді було щось від Єлизавети.

Він помістив її в своєму будинку, приставив сторожу — вірних собі молодих козаків Самійла і Северина.

Думав. Якщо напали на слід, не вбереже він її тут. Винюхають, знайдуть. В ці дні споряджав значкового товариша

Василя Ханенка, який трохи раніше вчився в Токаї і Лейпцигу, до Італії по артистів для Батуринської опери. В Італії в опері в Кирила був свій чоловік, відданий йому, до нього написав листа, доклав гроші й спорядив дівчину. Їхати мали через Правобережну Україну, через

Польщу, де в нього також був свій чоловік, через Австрію й до Мілана. На тілі мала тафтяну торбинку з паперами, в яких не одкривалося, хто вона, а тільки свідчилося, що роду знатного, графського, вона не мала нікому ці папери показувати, а можливо, скористатися колись у майбутньому, коли випаде для цього нагальна потреба.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

(заключний)

Імператором було проголошено Петра III, сина Анни Петрівни. Царська історіографія, а за нею й совітська, яка завжди й скрізь точно по — вовчи ступала в царські розляписті сліди, зробили все можливе, аби обплювати, затаврувати Петра III, бо ж його вбила люба їм Катерина, котра проявляла звірячо — собачу запопадливість у нищенні всіх народів імперії, та й в обчухранні простого московітського народу. Надто їм крутили в носі укази Петра III про повну ліквідацію Таємної канцелярії з її проклятущим тавром "Слово и дело государеве", про монастирі з обмеженням експлуатації монастирських селян, про дозвіл повернутися розкольникам, про торгівлю й про банки. Так само ця історіографія спаплюжила Павла I за його притиск дворянства й полегшення долі селян. Особливо зубоскалили московітські історики над тим, що Петро III "пиликал на скрипке" — мовляв, справжній імператор не мав тримати в руках скрипку, а тільки канчук та шпіцрутен.

Престол захопила Катерина Цербтська, названа московітами Катериною II. Вона вже давно писала англійському послу: "Я буду царствувати або загину". Захопила з допомогою гвардії, загодованої, розбещеної, розбійницької, недарма Петро III називав гвардійців яничарами. На верхівці змови стояли бандитуваті, відомі петербурзькі кулачні бійці брати Орлови, й поки старший Орлов, Олексій, вбивав Петра III, чотирьом іншим Катерина платила натурою в передпокої на купі кожухів (шуб), це був тільки аванс, потім вона заплатить їм маєтками, грішми, чинами, орденами. Підступна, лицемірна до останньої звивини гадючої душі, Катерина якийсь час вдавала, що шанує пам’ять

Єлизавети, але брехала скрізь і в усьому, зуміла облестити, обдурити навіть Вольтера і Руссо, яким писала, що селяни імперії живуть як князі, що вони вже не хочуть їсти курятину, віддаючи перевагу індюшатині, хоч насправді вони не завжди мали шмат чорного хліба.

Прикрим у цьому перевороті є те, що до нього доклав зусиль гетьман Кирило Розумовський, яко командир Ізмайлівського гвардійського полку. В час перевороту він був у Петербурзі. По тому був прикликаний з Батурина до Петербурга, й Катерина йому звеліла подати прохання про відставку. Кирило якийсь час опирався, а тоді зрозумів, що так чи інакше позбудеться гетьманства разом з головою, й подав. У найбільшу провину йому завдавалося намагання зробити українське гетьманство спадковим. Він не встиг це зробити за Єлизавети. Гетьманство було скасовано. Незабаром зліквідовано й Запорозьку Січ, яка кілька століть захищала ту ж Московію від турецько — татарської експансії. Останнього кошового, Калнишевського, закинено в камінний мішок на Соловецькому острові, в який за чотириста років його існування не заглянув жоден сонячний промінь. Кошові суддя Головатий і писар Глоба були заслані до Сибіру, їх навіть у церкву двічі на рік на сповідь водили під багнетами. За що ж вони всі так тяжко поплатилися? Як на мене, то за те, що не дозволили запорожцям стріляти в москалів, коли ті прийшли руйнувати Січ. А як на Катерину Цербтську — то з причини її звірячої жорсткості і ненависті до України.

Про Олексія тоді ж був виголошений указ: "Генерал — фельдмаршалу графу Розумовському бути звільненим і вічно вільним від своєї військової і цивільної служби…". Він доживав віку всіма забутий у своєму петербурзькому маєтку. Кирилові ж було заборонено жити в межах імперії, і він тинявся по закордонах, тривалий час жив у Страсбурзі, де навчалися два його сини, Андрій і Петро, тільки в кінці життя йому дозволили повернутися в Батурин; хворий, згнічений сидів у своєму палаці в кріслі, кутався в плед, гріючись проти сонечка. Всі останні сили віддав будівництву церков та господарсько — промисловій

діяльності. Його музична бібліотека була найбагатшою нотозбірнею у всій Східній Європі.

А що ж дівчина, яку Кирило Розумовський спровадив до Італії?

Я написав чимало історичних романів. Моїм принципом було якомога наблизитися до зафіксованої історичної правди; навіть там, де сама по собі напрошувалася замашна зваблива фантазія, я віддавав перевагу бодай малозначному історичному факту. Що ж до дітей Олексія та Єлизавети: чимало їхніх сучасників називають тих чи інших дітей — двох доньок, одну доньку, доньку та сина й навіть чотирьох синів, а "в до сих пор еще не изданных мемуарах секретарь французского посольства в Петербурге д’Обиньи насчитывает до восьми детей императрицы" (К. Валишевський), в той самий час, а то здебільшого потім, російська історіографія намагалася спростувати ці повідомлення.

Хіба вони могли погодитись, що імператриця мала дітей від простого козака? І основним аргументом є: "Добродетель Єлизавета выше всякого сомнения" (К. Валишевський. Єлизавета Петровна. Москва, 1912). Ця "добродетель" надто відома всім: десятки й десятки коханців — від англійського посла та польського графа до кучера і матроса! А от богобоязливість Єлизавети, її релігійність також відома всім, а позашлюбні діти були великим гріхом перед Богом, через те вона могла й вийти заміж за Олексія, інакше їхнє одруження пояснити не можна. Через те дівчина, яка називала себе донькою Єлизавети і Олексія, княжною Таракановою, — варіант вельми можливий. Була вона надзвичайно вродлива, жвава, розумна, називала себе різними іменами, її в Італії спершу оточували польські офіцери, які плекали надію на звільнення від російської гнуздечки, а також закохувалися інші впливові люди Європи. Аж поки за наказом Катерини (Цербтської) Олексій Орлов заманив її з Ліворно на корабель російської ескадри, яка стояла в Середземному морі, й потягнув довкруж Європи до Петербурга. По дорозі Тараканова хотіла викинутись у море біля берегів Англії, але Орлов не дав цього зробити. В Петропавловській фортеці її довго допитували відомими в Росії "люб’язними методами", аж поки вона не

віддала Богові душу. Хоч потім не раз зринали там чи там чутки, буцім вона врятувалася й проживала то черницею в якомусь монастирі, то ще десь.

А рід Розумовських розсіявся по світу, є якісь нащадки в Австрії та Бразилії, які ледве пам’ятають про свою батьківщину Україну.

А Україна гинула. Вовчиця — німкеня ще й намагалася догодити московітам своєю злобою до українців. Гетьманство було ліквідовано. Замість нього знову, як за Петра І, — Малоросійська колегія, на чолі якої стояв вірний Катеринин пес Рум’янцев. Посилаючи його на Україну, Катерина написала йому таємний наказ. В ньому вона вказувала, що в Малоросії мають настати великі зміни, а сама вона покладається на "усєрдіє" і вірність Рум’янцева. "Известная каждому пространная сей земли обширность, многолюдство живущего в ней народа, великое его плодородие и по доброте климата различные перед многими империи нашей местами ее преимущества… и также примечаемая в нем внутренняя, против великороссийского, ненависть". І далі по пунктах вказувалося, що треба робити: ліквідувати "привилегии и вольностей узаконение", а також "вредные людям с места на место переходы" (закріпачення), для цього "Прежде всего должны вы знать порученную вам губернию по всем положениям ее околичностей", в першу чергу наказувала наглядати за "священнослужителями, надлежит вам искусным образом присматривать за ними и их подчиненными, а во свое время на убылия архиерейские и архимандричьи места прямо от себя нам кандидатуры представлять". Селяни ж "сперва наряду с великороссами в подушный оклад положены, а потом следовательно мало — помалу вольностей своих и прав вовсе лишены будут… Необходимо, под каким бы иным званием, кроме подушного, насположить на тамошний народ и получить с него в казну нашу, по долгу и справедливости, нам бесспорно принадлежащие доходы". Знову й знову підкреслює: "Тамошний народ всеми удобовозможными способами привесть к тому, чтобы оные переходы вовсе пресечены были", ще й посилається на те, що скрізь у Європі селяни живуть "всегда на одних местах, хотя некрепостные и некабальные". І далі вона

дає вказівки, як добути прибутки з тютюну українського, шерсті овечої, з "поборов и всяких других податей и доходов", і "в рассуждении чинимых там распоряжений, по которым бы казна наша получала надлежащие ей с Малой России доходы, не можем мы оставить без напоминания столь яко важнейший пункт доходов государственных". Не забуто ні млини, ні річки, ні навіть болота — з усього "доход и доход". І треба, щоб скрізь там були "для спокойствия и безопасности надлежащие полицейские учреждения". І "следует еще раз упомянуть в начале сего о сокровенной ненависти тамошнего народа против здешнего, который опять, со своей стороны, привык оказывать непременное к малороссиянам презрение. И та ненависть особенно примечает в старшинах тамошних… В сем рассуждении не оставите вы наблюдать прилежно, но без явного виду и огласки поведение тамошних старшин… Отдаем в руки ваши все те благопристойны способы, коими предписанное вам с женным успехом исполнено". І далі вказує, що коли сам Рум’янцев ще щось придумає, то нехай негайно повідомляє. Усно ж імператриця побажала, що для повного виконання цих настанов Рум’янцеву треба мати вовчі зуби й лисячий хвіст: зуби — рвати все те добре, що є в тому краї, а хвіст — замітати свої сліди. Що Рум’янцев прийняв з гарячим серцем.

З того дня все те добре, що встановилося на Вкраїні за Єлизавети, пішло на хух, селян впрягли в плуга, старшинам врізали всі права, священикам вклали в руки книжки, писані тільки по — московськи. Звичайно, навіть за такого несосвітенного, жахливого тиску проростало древо волі й свободи, саме в ті часи була написана "Історія Русів" — найпатріотичніший твір українця, не склали руки Капністи, Полетики і навіть Безбородьки. Всі вони дбали, щоб сім’я з того древа не згубилося, щоб його знайшли нащадки й пророщували в нових садах і лісах. Але ж покручі—перевертні йдуть не за ними, а за Катериною і Рум’янцевим. І ростуть на наших полях та лісах бузина та вовчі ягоди, й чимало наших земляків забули материнську мову та рідні звичаї, ростуть московськими холуями, покручами, поторочами. Їхні мізки затруєні московським попелом, душі — московською іржею. Вони й помислити не можуть, що над нашими степами гуляла воля, вольні вітри, що в світі є правда та

істина. Найбільша їхня мрія — якомога краще та швидше запродатись, вославити чуже й затаврувати своє. Рабські душі, бур’ян на вселенському полі!

Софія Катерина Анхельт Цербтська до кінця свого паскудного життя скрізь переслідувала вільний дух, дух свободи, тицяла брудними пальцями в колеса Французької революції, гарчала на вільні народи Кавказу і всієї Московії. Більшу ж частину життя проводила в розпусті. Історія не знає розпуснішої жінки. Своїх улюблених гвардійців вона вишиковувала в шеренги, йшла вздовж них, а що в той час панталони були тісні, в обтяжку, відбирала собі для нічних утіх тих, в яких вони найдужче випиналися. Й померла вона… Є три версії… Перша: після її смерті в Санкт — Петербурзі поширювалося в чутках, що вона померла на нічному горщику, офіційна версія свідчила — померла у ванній, і третя — офіційна версія всіх європейських держав — померла під жеребцем. Про це написали до своїх держав усі акредитовані в Петербурзі іноземні посли й посланники.

Нині ж за всі ці "подвиги" і "радіння" дурноголові, тупі й підлі начальники в деяких містах на нашій землі ставлять їй пам’ятники, забувши, однак, вмістити на постаментах жеребця.

Кирило сидів на другому поверсі, на веранді, підпертій знизу стовпами. Ясний бабиного літа день. А осокори вже шумлять по — осінньому, й хмарки ще в чистому небі пливуть нервово, неспокійно. Грушу обнизали пасма бабиного літа, срібного проти західного сонця. Дні летіли круглі й одноманітні, не як весняний дощ, з якого проросте подальше життя, а як осіння мжичка на закінчення циклу життя. На поцятковане осиковим листям плесо річки впав качиний виводок. Мати — качка привела своїх діток на попас. Десь у небі, невидимі звідси, продзвеніли журавлі. А може, то не в небі? Подзвін хоч і тихий, але мелодійний. Кирило обіперся на ціпок, ступив два кроки до билець веранди. Внизу справді стояв чоловік з бандурою. Він зняв потертого солом’яного бриля, вклонився:

— Радий бачити вас живим, пане графе.

— Кумедне твоє привітання, — хрипким голосом мовив Кирило. — Ти звідкілясь мене знаєш?

— Аякже. Я служив у вашої світлості, Северином мене звати.

Кирило схвилювався. Аж випустив ціпка з рук.

— Йди до вітальні. Карпо, Карпо, проведи мене.

Підійшов такий же старий Карпо, взяв під руку. Почовгали до вітальні, й було важко зрозуміти, хто кого веде — сивий немічний камердинер чи такий же сивий і старий граф.

Северин сів не зразу, все оглядався, не зважувався опуститися в оксамитове крісло. Кирило мружив підсліпуваті очі. Перед ним сидів немолодий, теж геть сивий, чоловік, був він худий, з посіченим зморшками і шрамами лицем, темний, схожий на викопаний в’язовий корінь чи корінь глоду.

"Котило ж тебе, чоловіче, носило й тіпало", — майнула думка.

— Де ж ти пробував? І, пробач, як ти вижив? — і вже за спину: — Карпо, скажи, нехай принесуть нам узвару грушевого… А ось Северинові й чогось міцнішого. Та й мені троньки… і закусить чимось.

Северин поставив до ніг дві торбини: в одній якісь убогі пожитки, в другій вгадувалася бандура. Розправив руді, спалені вітрами й жарким сонцем вуса:

— Де я, Кириле Григоровичу, не бував. По тому по всьому, як притримали вас у Петербурзі, а нам сказали, що гетьманщини більше не

буде, подався я, попри всі заборони, на Січ. Там вже теж царські наглядачі—конфісканти орудували, але я більше по риболовецьких гардах ховався — тинявся. Весною по протоках, прогноях, озерах, в літі на Дніпрі матулою ловили рибу, жили по островах. Перш ніж отаборитись десь там, треба було вибити гадюк, їх там гибіль. — Випив чарку, втер вуса. Лице вузьке, шрамувате, а волосся довге, спадає аж до шиї. — Отож як цариця — вовчиця, — й поглянув на колишнього гетьмана, як він сприйме таке, пригнічений, упокорений, — як цариця — вовчиця зруйнувала Січ, розлетілись козаченьки, як перепели з скошеного лугу: хто на Кубань, хто в Новосербію служити панам, а трохи нас сіло в байдаки й подалися в край далекий, чужий — за Дунай. Як у пісні: "Світ великий, край далекий, та ніде прожити…". Я краще на бандурі, без неї розучився говорити.

Дістав стареньку темну бандуру, тихо повів по струнах:

Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,

Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю…

Вже на річці Базавлуці і москалі стали,

Славні ж хлопці—запорожці пили та гуляли.

Ой вже ж москаль Запорожжя кругом облягає,

А наш батько Калнишевський того й не гадає.

Ой із Низу, із лиману вітер повіває,

А вже ж москаль, а вже москаль Січ обступає.

Васюринський козарлюга не п’є, не гуляє

Та вже свого отамана рано пробуджає.

"Та встань, батьку — отамане, кличуть тебе люде,

Ой, як станеш ти на башти, москаля не буде!.."

А запорозькі отамани, як орли, літали

Та свого батька кошового вірненько благали:

"Та позволь, батьку, позволь, батьку, із шаблями стати,

Не одному генералу з пліч голову зняти!

Не позволиш із шаблями, позволь з кулаками,

Ой щоб слава не пропала поміж козаками".

Кобзар притримав струни.

— Така лиха правда. Не дозволив Калниш, похилився, сказав: "Ми не можемо проливати християнську кров", тобто московську. А вони можуть, ллють її як воду, пограбували і церкви січові, й курені попалили. З ікон злото — срібло видирали, рушники знімали, святі дарохранильниці забирали і розклепували, покрови здирали.

— Ти сам склав? — запитав Кирило.

Северин мовчав. Тільки ще раз провів долонею по струнах, мовив словами пісні:

Встає хмара з — за лиману,

А другая з поля,

Зажурилась Україна —

Така її доля.

— Пройшов я її, нашу неньку Україну, з краю в край, скрізь лихо, скрізь неволя, а про волю й чутка запала.

— А чого ж ти Задунай покинув? — відпив узвару Розумовський.

— Бо то таки чужий край, чужа земля, чужа неволя.

— А тобі хочеться своєї.

— Та вже ж хоча б так. А Самійло лишився там.

— Ну, й що ж ти зараз робиш?

Глибоко запалі очі раптом заблищали.

— А що я ще можу робити? Ходжу поміж люди, співаю про нашу колишню славу, про нашу волю. Аж таки западе комусь у серце. Хочу, щоб не забулися справи дідів наших, щоб збереглася звитяга, пішла від батьків до онуків, щоб пробилася в українські душі. — І враз скинув підпаленими, гострими, як шаблі, бровами: — Ви що ж думаєте, що все пропало? Того не може бути, того не допустить Бог. Недарма ці степи политі козацькою кров’ю. Вона пробудиться, й виростуть червоні тюльпани і розумні сміливі онуки, піднімуться на супостата й знищать його. Маємо хоч у піснях зберегти все для них. Я вірю, шалено вірю, що оживе правда, що зашумлять волею ці степи і внуки згадають, чиї вони діти.

— Тобі колись було добре тут, у Батурині?

— З того тільки одна наука: добро на час, добро собі — на шкоду ближнім.

Натяк був вельми прозорий і болючий, гетьман похилив сиву голову, по його зморшкуватих щоках скотилися дві великі сльози.

Кончa — Заспа, 2009р.